

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ИНСТИТУТУ**

**Кол жазма укугунда
УДК: 342:341.222 (575.2)(043.3)**

АЛИМБЕКОВ АЛМАЗ АКМАТАЛИЕВИЧ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК АРАСЫНЫН
КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗДООНУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК
НЕГИЗДЕРИ**

шифр:12.00.02-конституциялык укук, муниципалдык укук

**Юридикалык илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган**

АВТОРЕФЕРАТ

БИШКЕК 2024

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Мамлекеттик чек аранын пайда болуу жана өнүгүү тарыхы Кыргыз Республикасынын тарыхы менен тыгыз байланышта. Азыркы шарттарда, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышы жана өнүгүшү мамлекеттик чек ара, анын коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздеринин маселелери Кыргыз Республикасы үчүн өтө маанилүү болуп калды. Мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздерин түзүү инсандын, коомдун жана мамлекеттин аскердик жана экономикалык коопсуздугун камсыз кылуудан көз каранды жана улуттардын биригүүсүн камсыз кылуу максатында стратегиялык, улуттук - экономикалык, социалдык-саясий жана руханий өнүгүү программаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу замандын талабы. Мындан мамлекеттин эгемендүүлүгү жана өнүгүүсү, мамлекеттик органдардын жигердүү иштеши түздөн-түз мамлекеттик чек аранын коопсуздук деңгээлинен көз каранды экендигин белгилесек болот.

Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, көпчүлүк учурларда ар кандай согуштардын, аскердик кагылышуулардын негизги себеби болуп мамлекеттер ортосундагы аймактык талаш-тартыштар жана чек ара чыр-чатактары эсептелет. Кыргызстан эл аралык коомчулукка кошулуу менен ага ийгиликтүү ыңгайлашты. Кыргыз Республикасы төрт мамлекет менен чектешет. Жети облустун ар бири чек аралык аймак болуп саналат, 40 административдик райондун 8 району гана коңшу мамлекеттер менен чектешпейт.

Кыргызстандын улуттук коопсуздугуна коркунучтарды болтурбоо, бөгөт коюу жана нейтралдаштыруу боюнча күч-аракеттерди бириктирүү жана иш-чаралардын натыйжалуулугун жогорулатуу, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн жана бул жаатта эл аралык кызматташтыкты чыңдоо максатында 2021-жылдын 20-декабрында Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Жарлыкка кол койду. Президент Садыр Жапаров Коопсуздук кеңешинин жыйынында жаңы концепциянын кабыл алынышын негиздеп «... улуттук коопсуздукка чакырыктар жана коркунучтар туруктуу эмес, алар тездик менен өзгөрүп, өнүгүп жатат. Ишмердүүлүктүн бардык чөйрөлөрүндө инновациялык технологиялардын тез өнүгүшү, агрессиянын жана башка терс факторлордун жыл сайын, ай сайын жана күн сайын өсүшү улуттук коопсуздукка жаңы чакырыктарды жана коркунучтарды жаратууда...» деп белгиледи. [2021-жылдын 26-ноябрында Кыргыз Республикасынын Президентинин Коопсуздук кеңешинин жыйынында сүйлөгөн сөзү. [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <https://serep.kg/kabarlar/sayasat/koopsuzduk-keneshi-kyrgyz-respublikasynyn-ulutuk-koopsuzduk-konczepcziyasyn-jaktyrды/>. Анткени, Кыргыз Республикасы аймактык туруксуздук менен мүнөздөлгөн өлкөлөр менен курчалган. Ооганстандагы тыйылбаган согуштук аракеттер жана коңшу өлкөлөрдөгү аймактык чыр-чатактар эл аралык терроризмдин, баңги аткезчилигинин жана мыйзамсыз курал соода жүгүртүүнүн туруктуу булактарына айланды. Мындай шарттарда мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселеси Кыргыз Республикасы үчүн өтө маанилүү болуп калды.

Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылууда орун алган көйгөйлөргө талдоо жүргүзүүдө

тиешелүү мамлекеттик органдардын биргелешкен күч-аракетин талап кылаарын көрсөтүп турат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын укуктук жөнгө салуунун учурдагы кемчиликтери болуп мамлекеттик деңгээлде мамлекеттик чек ара саясатынын бардык чөйрөсүн камтыган жана чек ара коопсуздугун камсыздоого арналган программалардын жоктугу, мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыз кылуу маселелеринде Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ишин укуктук жөнгө салуунун динамикалуу өзгөрүп жаткандыгына байланыштуу кемчиликтердин жоюлбагандыгы, чек аранын айрым тилкелери боюнча коңшу мамлекеттер менен чек ара сызыгынын такталбаганы саналат.

Мындай маселелердин негизги себептери болуп чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын ченем жаратуучу ишиндеги кемчиликтери. Анткени ченем жаратуучу ишмердикте так максаттардын жана приоритеттүү багыттардын тутумдуу эместиги, чек ара кызматынын ишмердүүлүгүндөгү укуктук жөнгө салуунун муктаждыктарын аныктоонун эффективдүү методологиясынын жоктугу. Мыйзам чыгаруу ишинде илимий потенциалдын жоктугу, анын ичинде Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын мыйзам чыгаруу процессине катышпагандыгы.

Азыркы учурга чейин юридикалык илимде Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоо тармагындагы укуктук маселелерине арналган теориялык изилдөөлөрдүн өтө аздыгы жана бытырандылыгы изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу болуп саналат. Ошондой эле, мамлекеттик чек араны коргоонун жана коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук механизм жакшыртуу максатында илимий изилдөөлөрдү күчөтүү менен татаал экономикалык жана аскердик-саясий кырдаалда мамлекеттик чек араны натыйжалуу коргоонун стратегиялык программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарыл. Андан сырткары, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын мамлекеттик чек араны коргоодогу жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуудагы ролун жогорулатуу керек.

Ошондуктан, чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун натыйжалуу тутумун калыптандыруу, анын түзүмүн жана функцияларын өркүндөтүү учурдагы практикалык жана саясий мааниге ээ.

Теманын актуалдуулугун иштеп чыгуу даражасы. Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоонун маселелери юридикалык илиминин маанилүү бөлүгү болуп саналат жана окумуштуулар тарабынан изилдөөнүн объектиси катары изилденип келет. Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча жобо биринчи жолу 1999-жылдын 19-мартындагы №27 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесинде чагылдырылган.

Диссертацияда каралып, талдоого алынган көптөгөн көйгөйлөрдүн мазмундук жагы мамлекеттик чек араны коргоонун эл аралык-укуктук, конституциялык-укуктук, тарыхый жана башка аспектилерине арналган эмгектерде чагылдырылган.

Илимий адабияттарда «мамлекеттик чек ара» сыяктуу укуктук категориялардын маңызын жана мазмунун ачуунун теориялык аспектилерине көп көңүл бурулган. Атап айтканда, орус адабияттарында «аймак» түшүнүгү Аленкин, В.В., Бабурин С.Н., Бахрах Д.Н., Богданов С.А., Доленко Д.В., Левакин И.В., Барциц И.Н., Бейдина Т.Э., Кутафина О.Е., Козлов А.Е., Лазарев Б.М., Лейбо Ю.И., Лысенко В.И., Щербаков Д.А., Хропанюк В.Н. жана башка окумуштуулардын илимий эмгектеринде чагылдырылган.

Келтирилген авторлордун эмгектеринде мамлекеттик чек араны коргоонун жана коопсуздугун камсыз кылуунун заманбап концепциясына тиешелүү болгон, теориялык пайдубал тургузулган. Мамлекеттик чек араны «коопсуздукту камсыз кылуу», «коргоо» жана «сактоо» сыяктуу түшүнүктөрдүн катыштыгы чечмеленген. Мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыз кылуу, коргоо жана сактоо боюнча мамлекеттик бийликтин конкреттүү-аныкталган органдарынын ишмердүүлүгүн изилдөөгө олуттуу көңүл бөлүнгөн. Тийиштүү тажрыйбалык кеңештер иштелип чыккан.

Андан сырткары, Россия Федерациясынын мамлекеттик чек арасын коргоону камсыз кылуунун конституциялык-укуктук негиздери орус окумуштуулардын эмгектеринде, мисалы В.В. Сергеев, Д.А. Щербаков, Д.С. Субботкин жана В.Н. Чебаев ж.б. тарабынан изилденген.

Кыргызстанда мамлекеттик чек ара жана анын укуктук негиздери, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоонун укуктук маселелерине арналган илимий иштер өтө аз изилденген. Бирок, мамлекеттик чек аранын жалпы маселелерине арналган илимий изилдөө иштерин жүргүзгөн кыргыз окумуштуулары Аманалиев У.О., Арабаев Ч.И., Базарбаев Э.Э., Нурбеков К., Кубатов И.К., Тургунбеков А.Т., Молдоев Э.Э., Малабаев Д.М., Ожукеева Т.О., Токтогулов А.А., Эсенбаев М.А., Шерипов Н.Т. жана башка бир катар авторлорду атасак болот.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөө диссертанттын демилгелүү иши болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаттары жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук камсыздоо көйгөйлөрүнө комплекстүү талдоо жүргүзүү жана чек ара жаатындагы мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча илимий негизделген сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Бул изилдөө максаттарын ишке ашыруу төмөнкү милдеттерди түзүүгө жана чечүүгө алып келди:

1) мамлекеттик чек аранын укуктук табиятын жана маңызын аныктоо жана ачуу, чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча айрым түшүнүктөрдүн аныктамаларын толуктоо;

2) Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун аныктоо жана анын түзүмүндө чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча колдонуудагы ыкмаларды изилдөө;

3) Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун жана бул тутумдагы укуктук камсыздоонун ордун кароо жана талдоо;

4) ченемдик укуктук актыларда иштелип чыккан жана колдонулуучу чек ара коопсуздугун камсыздоонун концептуалдык түшүнүктөрүн талдоо жана аны өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

5) Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун камсыздоонун эл аралык укуктук базасын изилдөө жана аларды өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктоо;

6) азыркы шарттарда Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик органдардын ишинин негизги багыттарын аныктоо;

7) мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоо жаатындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктарын, мамлекеттик чек ара саясатынын негизги багыттарын ишке ашырууда аймактык жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ыйгарым укуктарынын өз ара аракеттенүүсүн изилдөө;

8) чек ара коопсуздугун жөнгө салуучу ченемдик укуктук базаны талдоо жана Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоону жакшыртуу боюнча илимий негиздүү практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоону конституциялык-укуктук жөнгө салууга байланышкан коомдук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө пайда болгон коомдук мамилелерди жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылардын тутуму саналат.

Изилдөөнүн усулдук негиздери. Бул изилдөөнү жүргүзүүдө диссертант Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун конституциялык-укуктук жөнгө салууга байланышкан коомдук мамилелерди талдоодо системалуу, комплекстүү мамилени колдонгон. Диссертациянын усулдуктук базасын диалектикалык таанып-билүү усулу түзөт. Андан тышкары, изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү усулдар дагы колдонулган: тутумдуу, салыштырмалуу, тарыхый, ченем чыгаруучу, формалдуу-логикалык, формалдуу-логикалык. Бул усулдарды комплекстүү колдонуу диссертациянын предметин ойлонуштурууга жана ачыктоого мүмкүндүк берди.

Формалдуу укуктук усул диссертациянын автору тарабынан Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу ишмердигинин конституциялык негиздерин талдоодо, өзгөчө тарыхый - мамлекеттик чек араны коргоонун жана кайтаруунун тарыхый тажрыйбасын жалпылоодо, Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин аныктоодо колдонулган.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы диссертация биринчилерден болуп мамлекеттик тилде жазылган жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелерине конституциялык-укуктук жактан талдоо жүргүзүлгөн тунгуч аракет. Диссертациялык изилдөөдө геосаясий жана геостратегиялык тенденциялар жана Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун чыңдоо зарылдыгын пайда кылган факторлор аныкталган. Изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугуна аныктама берилген, анын мазмуну жана түзүмү классификацияланган. Андан сырткары, Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү жана принциптери аныкталып, улуттук коопсуздук тутумунда чек ара коопсуздугунун орду жана ролу, анын Кыргыз Республикасынын коопсуздугун камсыз кылуунун эң маанилүү тутумдары менен байланышы негизделген.

Мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо тутумунда институционалдык өзөгү катары Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын ишин жакшыртуунун жаңы ыкмалары жана концепциясы иштелип чыкты. Диссертациянын автору азыркы шарттарда чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу тутумунда иштөө механизмдин өркүндөтүү боюнча сунуштарды негиздөө менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун саясий-укуктук базасын өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктады.

Изилдөө өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча иш-чараларды координациялоонун мазмунун ачып, саясий-укуктук механизмдин жана Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун чыңдоо кызыкчылыгында эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү боюнча сунуштарды иштелип чыкты.

Коргоо үчүн төмөнкү илимий жоболор жана корутундулар сунушталат:

1. Колдонулуп жаткан жалпы теориялык көз караштарды жана тийиштүү ченемдик-укуктук актыларды талдоонун негизинде, мамлекеттик чек арага: «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы – бул мамлекеттин жер-суу аймактарына, аба мейкиндигине чек ара сызыгы боюнча Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгүнүн чектерин аныктоочу реалдуулукта тартылган сызык же вертикалдуу жер үстүндөгү, дарыялардагы, көлдөрдөгү жана суу бетиндеги, жер астындагы жана аба мейкиндигиндеги чеги, ошондой эле ал аркылуу өткөн элестүү вертикалдуу мейкиндиктер жана тегиздик» автордук аныктама берилди. Изилдөөнүн жүрүшүндө «мамлекеттик чек ара» укуктук аныктамасынын мазмунуна таянуу менен автор мамлекеттик чек аранын конкреттүү түрлөрүнө *кургактагы, абадагы, дарыядагы жана көлдөгү чек арага* өзүнүн автордук аныктамасын сунуштайт.

2. Изилдөө ишинде улуттук коопсуздуктун ажырагыс бөлүгү катары «Чек ара коопсуздугу» түшүнүгүнө автордук аныктама берилген. Чек ара коопсуздугу - бул чек ара аймагында өз ыйгарым укуктарынын чегинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттери менен жетишилген инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалы.

3. Изилдөөнүн жүрүшүндө жана ченемдик-укуктук актыларды талдоонун негизинде «Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо - бул мамлекеттик чек ара аймагындагы коомдук мамилелерди жөнгө салууда бирдиктүү тартипти түзүү аркылуу ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын компетенциясын түзүү жана бекитүү боюнча, ченемдик-укуктук актыларды кабыл алуу, өзгөртүү киргизүү же толуктоо жана алардын аракетинин чегин аныктоо» - деген автордук аныктамасы берилген.

4. Диссертацияда Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн укуктук негиздеринин тутумун түзүү зарылчылыгы жөнүндө автордун негиздүү корутундусу белгиленген. Анда Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу жөнүндө мыйзамы негизги ченемдик укуктук акт болуп калат, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздук концепциясы кийинки баскычта болуп ага ылайык кабыл алынат жана Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары менен бекитилет.

5. Юридикалык адабияттарды жана мыйзамдарды изилдөөнүн жана талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумундагы орду аныкталган. Автор тарабынан Чек ара кызматын өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары кайрадан түзүү сунушталган жана чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн тиешелүү укуктар жана милдеттер берилүүсү керек экендиги негизделди.

6. Изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү башкаруунун субъекттери атайын ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар болуп саналаары аныкталган. Автор изилдөөдө чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумуна чек ара кызматынан тышкары мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кирери аныкталды жана алардын укуктары жана милдеттери талданды.

7. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун камсыз кылууну жакшыртуу максатында негизги ченемдик укуктук актылардын долбоорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарылчылыгы негиздүү. Анткени, орчундуу өзгөртүүлөр Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү ишти укуктук жактан камсыз кылууну талап кылат. Бул максаттар үчүн төмөнкүлөр сунушталат:

7.1. Чек ара коопсуздугун жөнгө салуучу ченемдик укуктук базаны өркүндөтүү - биринчи кезекте мамлекеттик чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу. Ал үчүн, автор «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жөнүндө» мыйзамдын долбоорун жаңы редакцияда иштеп чыгуу зарыл деп эсептейт. Анткени, ал Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарын камсыз кылуунун заманбап тутумун түзүү үчүн бирдиктүү фундаменталдык укуктук негизди бириктирет. Бул зарылчылык 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» колдонуудагы мыйзамына акыркы он жылдын ичинде бир нече ирет өзгөртүү жана толуктоо киргизилгендиги аныкталган, бирок анын жоболорун андан ары тактоо талап кылынат. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун аскердик-күч фактору чечүүчү мааниге ээ болгондугуна карабастан, чек ара аймагында улуттук коопсуздукка коркунучтардын үлүшүн көбөйтүүдө аскердик эмес факторлор барган сайын маанилүү роль ойноп жаткандыгына байланыштуу Кыргызстандын мамлекеттик чек арасын ыкчам-иликтөө ыкмалары менен коргоо талап кылынат.

7.2. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматын өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары укуктук статусун, анын негизги укуктарын жана милдеттерин, ошондой эле чек ара кызматкерлерин укуктук жана социалдык жактан коргоо принциптерин так аныктоо максатында «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын иштеп чыгуу жана кабыл алуу сунушталып жатат жана негизделет.

7.3. Автор Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу тутумун өркүндөтүү үчүн «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын иштеп чыгуу жана кабыл алууну сунуштайт.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси анын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын өркүндөтүүнүн актуалдуу маселелерин чечүүгө багытталгандыгы менен аныкталат. Автор бир катар ченемдик укуктук актыларды, атап айтканда, «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын, «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын, «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын кабыл алууну сунуштаган.

Диссертацияда камтылган корутундулар жана жоболор «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын мыйзам чыгаруу ишинде, Чек ара кызматынын жогорку окуу жайларында юридикалык кадрларды практикалык окутууда, ошондой эле жогорку жана орто юридикалык билим берүү мекемелеринде конституциялык укук сабагын берүү процессинде колдонулушу мүмкүн.

Диссертацияда орун алган жоболор мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу механизмдеги чек ара кызматынын ролуна тиешелүү болгон андан аркы теориялык иштеп чыгуулар үчүн пайдалуу болушу ыктымал.

Диссертацияда камтылган жоболор, корутундулар жана сунуштар Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын делимитациялоо, демаркациялоо процессинде, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара сызыгынан өтүүнү белгилөөчү жана анын укуктук режимин жөнгө салуучу эл аралык келишимдерди даярдоодо, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө мыйзамдарды өркүндөтүүдө пайдаланылышы мүмкүн. Андан сырткары, «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун Концепциясын» иштеп чыгуу, ошондой эле колдонуудагы мыйзамдарды өркүндөтүү жана жаңы ченемдик-укуктук актыларды даярдоо үчүн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоону жана коргоонун жана кайтаруунун бир катар маселелерин жөнгө салууда пайдаланылат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын негиздүүлүгү жана тактыгы. Бул изилдөөнүн жыйынтыктары ата-мекендик чек ара кызматынын тажрыйбасынын, чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча мамлекеттик комиссияларынын материалдарын, мыйзамдарды, статистикалык маалыматтардын, Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо боюнча жарыяланган материалдарды объективдүү талданышына негизделет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Илимий изилдөөнүн жыйынтыктарын теориялык апробациялоо автор тарабынан жарыяланган илимий макалаларда чагылдырылган, диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана тыянактары илимий жана илимий-тажрыйбалык конференцияларда жана тегерек столдордо баяндама жасалган. Диссертациянын автору тарабынан эмгекте айтылган бир катар практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ведомстволук ченемдик актыларын даярдоодо пайдаланылган.

Изилдөөнүн жыйынтыктары «Конституциялык укук», «Административдик укук», «Мамлекет жана укук теориясы», «Укук коргоо органдары» окуу дисциплиналары боюнча дарстарды жана семинардык сабактарды даярдоодо жана өткөрүүдө колдонулат.

Изилдөөнүн натыйжаларынын басылмаларда жарыяланышы. Изилдөө ишинин натыйжалары Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан кеңеш берилген бир катар ата-мекендик жана чет элдик илимий басылмалардагы 7 макалада жарыяланды.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү изилдөөнүн максаттары жана милдеттери менен аныкталат. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутундудан, колдонулган ченемдик булактардын жана адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу жана аны тандап алуунун негиздери келтирилген, диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы жазылган, изилдөөнүн максаты жана милдеттери көрсөтүлгөн, илимий жаңылыгы негизделген, изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү баяндалган, коргоого чыгарылуучу негизги жоболор келтирилген, изденүүчүнүн жеке салымы ачыкталган, алынган натыйжаларды апробациялоо жана алардын басылмаларда жарыяланышы көрсөтүлгөн, изилдөөнүн түзүмү жана көлөмү маалымдалган.

«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугунун конституциялык-укуктук негиздери» аталыштагы биринчи бөлүм үч параграфтан турат. Биринчи бөлүмдүн биринчи параграфында **«Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек аранын укуктук табияты жана маңызы»** изилденген.

Мамлекеттик чек аралар, алардын пайда болушу, жана анын коопсуздугун камсыздоо маселеси өзгөчө коомдун жана мамлекеттин өнүгүүсүнүн заманбап шарттарында өтө актуалдуу болуп саналат. Мамлекеттин маңызы жөнүндөгү маселе мамлекеттин өзү сыяктуу татаал жана байыркы. Ага бардык өлкөлөрдүн жана элдердин философтору жана юристтери мамлекеттин пайда болушунун жана өнүгүшүнүн бардык этаптарында – Байыркы Римден жана Байыркы Грециядан бүгүнкү күнгө чейин тынымсыз кайрылышкан. Саясий жана юридикалык адабияттарда «мамлекет» түшүнүгүнүн көптөгөн аныктамалары бар. Мисалы, Н.Коркунов «мамлекет – бул мамлекеттик органдарга мажбурлоонун өзгөчө укугун берүү аркылуу күч менен тынчтык орнотулган эркин адамдардын коомдук бирикмеси» деп белгилейт [*Коркунов, Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – 4-е изд. – Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1903. – Том 2. Часть особенная. – 602 с.*].

Мына ошондуктан, азыркы мезгилде, юридикалык илимде мамлекеттин ар кандай аныктамалары кездешет. Формулировкалардын мындай ар түрдүүлүгү мамлекеттин феномен катары татаалдыгы жана ар тараптуулугу менен гана эмес, ошол эле мамлекеттик-укуктук кубулуштарды жана институттарды, алардын бири мамлекеттик аймак жана мамлекеттик чек ара изилдөөдөгү ар кандай мамилелер менен түшүндүрүлөт.

Мамлекеттин бар болгон аныктамаларынын катмарынан, ошондой эле бул эмгекте берилген аныктамалардын негизинде анын эң маанилүү белгиси жана негизги өзгөчөлүгү аймактын болушу деген тыянак чыгарууга болот. Мамлекеттин аймагы материалдык базанын бир түрү, ансыз ал жашай албайт. Бул мамлекеттин болушунун жана иштешинин табигый шарты. Демек, «мамлекеттик аймак» сыяктуу укуктук категориянын мүнөзүн жана маңызын аныктоо, ошондой эле анын бүтүндүгүн жана кол тийбестигин камсыз кылуу менен байланышкан көйгөйлөр эл аралык гана эмес, ошондой эле ички укуктун да изилдөө предмети болуп саналат.

Мамлекеттик аймак деп, адатта, мамлекеттик бийлик жүзөгө ашырылуучу мейкиндик түшүнүлөт. «Мамлекеттик аймак» түшүнүгү менен «мамлекеттик чек ара» түшүнүгү ажырагыс түрдө тыгыз байланышта. Ар бир мамлекеттин аймагы мамлекеттик чек ара менен белгиленет, ал мамлекеттин жеринин, жер казынасынын, сууларынын жана аба мейкиндигинин чектерин аныктоочу сызык жана аны бойлоп өтүүчү вертикалдуу бети деп түшүнүлөт.

Ошондуктан, булар чогуу мамлекеттик суверенитеттин концепциясын түзөт. Демек, алардын болушу мамлекеттин аймактык чектерине да көз каранды. Мына ошондуктан, *мамлекеттик чек ара* институту алардын өз ара көз карандылыгын аныктоочу мамлекеттин мүнөздөмөлөрүнүн тутумунун борбордук элементи болуп саналат деген тыянак чыгарууга болот. Мамлекеттик чек ара мамлекеттик аппарат иштеген, салыктар жана жыйымдар алынуучу чектерди, башкача айтканда, мамлекет толук ыйгарым укуктарга ээ болгон чектерди белгилейт, ошондой эле аны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо боюнча атайын органдарды түзүү үчүн негиз болуп саналат.

«Мамлекеттик чек ара» түшүнүгү мамлекеттер аралык мамилелердеги аныктоочу категориялардын бири жана мамлекеттин туруктуу атрибуту катары илимий-теориялык изилдөө ишинин объектиси катары талдоо жүргүзүү үчүн ар дайым актуалдуу.

Изилдөөнүн жүрүшүндө «чек» түшүнүгүн терең талдап түшүнүүбүз керек. Жалпы мааниде «чек» сөзү эски орус тилинде 14-кылымдан бери белгилүү болгон «чет» формасынын туундусу. Байыркы орус тилинде «гран» сөзүнөн «жердин же капитал тилкелердин чектериндеги бак-дарактардагы белги» дегенди билдирген жана кайра жалпы славян гранина, ал эми «чек ара» - границага кеткен. Демек «чек» түшүнүгү «чет» деген сөздөн, башкача айтканда материалдык объектилердин жана тутумдардын чекке ээ болуу универсалдуу касиетин чагылдырат.

«Мамлекеттик чек ара» термини алгачкы жолу Кыргызстанда 1999-жылдын 19-мартында №27 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында камтылган аныктамада белгиленген.

Коңшу мамлекеттер ортосундагы эл аралык келишимде мамлекеттик чек араны аныктоонун тактыгы жана аны жеринде белгилөө мамлекеттердин аймактык бүтүндүгүнүн эгемендигин урматтоо, чек аранын кол тийбестиги сыяктуу заманбап эл аралык укуктун фундаменталдык принциптерин тажрыйбада ишке ашырууга көмөктөшөт.

Мамлекеттин ажырагыс атрибуту катары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы Кыргызстандын мамлекеттик аймагынын укуктук макамын билдирет жана мамлекеттин аймактык үстөмдүгүнүн, башкача айтканда, Кыргыз Республикасынын толук жана өзгөчө бийлигинин чектерин бекитет. Мамлекеттин өзүнүн жана анын аймагынын коопсуздугу көп жагынан Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы канчалык камсыз кылынганынан көз каранды. Ошентип, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы өлкөнүн улуттук-мамлекеттик кызыкчылыктарын коргоонун жана анын улуттук коопсуздугун камсыз кылуунун алдыңкы каражаты катары иштейт.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик аймагынын ажырагыс бөлүгү болуп анын жеринин жана суусунун астында жайгашкан жер казынасы да саналат. Ошондуктан, мамлекеттик чек араны жер үстүндө чийилгендигине жараша *куртактагы, суудагы жана абадагы чек араларга* бөлүп карасак болот:

Коңшу мамлекеттердин ортосундагы чек ара сызыгынын өтүүсүн таануу ыкмаларынын негизинде мамлекеттик чек аранын эки түрү бар: *тарыхый белгиленген чек аралар жана келишимдик негизде белгиленген чек аралар*.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылууда эл аралык келишимдерин мааниси зор экендигин белгилеп кетким келет. Мисал катары, 1996-жылдын 4-июнундагы Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы Кыргыз-

кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө [*Соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе от 4 июня 1996 г.*], 1996-жылдын 12-июлундагы Кыргыз Республикасы менен Тажикстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелердин негиздери жөнүндө [*Договор об основах межгосударственных отношений между Кыргызской Республикой и Республикой Таджикистан от 12 июля 1996 г.*], түзүлгөн келишимдерди, макулдашууларды атасак болот.

Чек ара маселелери жөнүндөгү бул макулдашуулар, адатта, жеринде чек арадан өтүү жана белгилөө, чек ара белгилерин кармоо, чек араны текшерүү боюнча биргелешкен комиссиялар жөнүндө, чек ара комиссарлары жөнүндө, чек ара сууларын жана темир жолдорду пайдалануунун тартиби ж.б. негизги жоболорду камтыйт.

Эл аралык укукта азыркы этапта мамлекеттик чек аралар боюнча келишимдердин өзгөчө туруктуулугуна карай тенденциялар байкалган. Адатта, эл аралык келишимдер ар кандай себептерден улам, маселен, мөөнөтүнүн бүтүшү, жокко чыгаруучу шарттын келип чыгышы, согуштун чыгышы, жокко чыгаруу ж.б. негиздер менен өз ишин токтотот. Ал эми, мамлекеттик чек аралар жөнүндө келишимдер мындай жол менен токтотулушу мүмкүн эмес, анткени алар чек араны биротоло белгилөөгө багытталган жана убактылуу мөөнөткө түзүлбөйт. Эл аралык укуктун теориясында жана тажрыйбасында чек араны белгилөө мындай белгилөөнүн акыркы жана туруктуулугун болжолдойт деген түшүнүк бар. Анткени, мамлекеттик чек арага карата чек аралардын кол тийбестиги жана бүтүндүгү принциптери белгиленген.

2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 5-беренесине ылайык, эгерде эл аралык келишимдерде башкача каралбаса, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы төмөнкүдөй белгиленет: [*2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы*] кургактыкта; дарыяларда, суу сактагычтарда, гидроэнергетикалык түйүндөрдүн суу сактагычтарында жана башка жасалма суу сактагычтарда, дарыялардын чек ара тилкелери аркылуу өтүүчү темир жол жана автомобиль көпүрөлөрүндө, плотиналарда жана башка курулмаларда.

«Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» КРнын мыйзамына ылайык, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жеринде атайын чек ара белгилери менен белгиленет, аларга өзгөчө талаптар коюлат - алар даана көрүнүп, бекем жана бышык болууга тийиш.

Калыптанган эл аралык тажрыйбага ылайык, коңшу мамлекеттердин ортосундагы аймактык бөлүү процесси мамлекеттик чек араны белгилөөнүн эки негизги баскычынан – делимитация жана демаркациядан турат. «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 5-беренесине ылайык мамлекеттик чек араны белгилөө Мамлекеттик чек араларды *делимитациялоону, демаркациялоону, кайра демаркациялоону* өзүнө камтыйт.

Зарыл учурларда чектеш мамлекеттердин макулдашуусу боюнча чек араны кайра демаркациялоо жүргүзүлөт, ал демаркациялык документтердин негизинде чек ара сызыгын текшерүүдөн жана тактоодон, ошондой эле талкаланган же жоголгон чек ара белгилерин калыбына келтирүүдөн, бир типтеги башка түрдөгү белгилер жана кошумча чек ара белгилерин белгилөө, белгилерди алмаштыруудан турат. Демаркациялоо боюнча биргелешкен комиссиядагы Кыргыз

Республикасынын делегациясынын курамы, ошондой эле ал боюнча нускамалар Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин токтому менен бекитилет. Мамлекет аралык чек ара комиссиясынын иши үч баскычка бөлүнөт: *даярдоо, талаа иши жана жыйынтыктоо баскычы*. Демаркациялоо документтери тараптардын ар бири аларды ратификациялоо жөнүндө кабарлоолорду алмашкандан кийин күчүнө кирет. Бул мамлекеттик чек араны аныктоо процессинин бүтүшүн билдирет [*Дополнительное соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе 1999 г.*].

Ата мекендик укуктук адабиятта туура белгиленгендей, чек ара маселелери боюнча келишимдер өзгөчө туруктуу. Башка келишимдер алар түзүлгөн мөөнөттүн бүтүшүнө, жокко чыгаруучу шарттын келип чыгышына, согуштун чыгышына, келишимдин предметинин болушунун токтошуна, денонсациялоого, келишимди жокко чыгарууга, анын жаңылануусуна байланыштуу токтотулушу жана жокко чыгарылышы мүмкүн. Ал эми, чек ара келишимдерин минтип бузууга болбойт. Чек ара келишимдери денонсациялоонун жоболорун камтыбайт, ошондуктан денонсациялоого болбойт, алар эреже катары колдонуу мөөнөтүн көрсөтпөйт.

Ошондуктан, биздин оюбузча азыркы мамлекеттердин мамлекеттик чек ара менен аныкталуучу ишмердүүлүгүнүн мейкиндик чеги бар. Эреже катары, чек аралар так аныкталат жана ички жана эл аралык укуктук актыларда бекитилет жана коргоого алынат. Мамлекеттик чек араны коргоо өлкөнүн коргонуусун уюштуруу менен бирге мамлекетти, анын эгемендүүлүгүн, жарандардын жана бүтүндөй коомдун коопсуздугун коргоонун негизги каражаттарынын бири катары кызмат кылат.

Мамлекеттик чек аранын жалпы узундугу 4675,17 км, анын ичинен Казакстан менен 1257,07 км, Өзбекстан менен 1390,44 км, Тажикстан менен 972,0 км, Кытай менен 1084,35 км. Бүгүнкү күндө, Кытай Эл Республикасы жана Казакстан Республикасы менен мамлекеттик чек ара сызыгын мыйзамдуу түрдө каттоо – аны делимитациялоо жана демаркациялоо процесси толугу менен аяктаган. Ал эми, Өзбекстан Республикасы менен делимитациялоо процесси аяктады, демаркация иштери жүрүп жатат, андан соң чек ара режими боюнча да келишимге кол коюу керек болот.

Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасы. Тажикстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы мамлекеттик чек араны укуктук жол-жоболоштуруу менен байланышкан маселелерди чечүү эки тараптуу мамилелердин маанилүү курамдык бөлүгү жана созулган деп атоого боло турган жалгыз көйгөй болуп саналат. 1997-жылдын ноябрында Кыргыз Республикасынын Ош шаарында эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо боюнча өкмөттөр аралык кыргыз-тажик комиссиясынын ишинин алкагында кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын укуктук жол-жоболоштуруу боюнча сүйлөшүүлөр башталган. Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча 2000-жылдын июнь айында болгон сүйлөшүүлөрдө Кыргыз Республикасынын Өкмөтү өз делегациясын түзгөн. Делегациялардын чек ара маселелери боюнча биринчи жолугушуусу 2002-жылдын декабрында Бишкекте өткөн. Ошондон бери кыргыз-тажик мамлекеттик чек ара сызыгын чийүү үчүн эки тарапка тең алгылыктуу укуктук негизди биргелешип издөө боюнча сүйлөшүүлөр жүргүзүлүп келет. Сүйлөшүүлөрдүн мазмунуна улуттук-территориялык демаркациянын жана андан кийинки экономикалык демаркациялардын тарыхы өтө олуттуу таасир этет, бул ансыз да татаал чек ара маселелерин чаташтырууга шарт түзгөн.

2021-жылдын 5-октябрында № 433 «Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясынын жумушчу тобунун курамын бекитүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин тескемеси чыгарылган [2021-жылдын 5-октябрында № 433 «Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясынын жумушчу тобунун курамын бекитүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин тескемеси]. Аталган тескемеге ылайык, кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча өкмөттүк делегацияларынын укуктук маселелери боюнча жана топографиялык иш боюнча жумушчу топтору ишти улантууда.

Чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдө кыргыз делегациясынын жетекчилеринин маалымат каражаттарына берген интервьюсуна караганда, учурда чек ара сызыгынын 60%га жакыны макулдашылды. Бүгүнкү күндө өкмөттөр аралык жумушчу топтордун 23 пленардык жыйыны, эки тараптын топографиялык жана жерге жайгаштыруу кызматтарынын 13 эксперттик жолугушуулары өткөрүлдү. Эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо боюнча кыргыз-тажик өкмөттөр аралык комиссиясынын 19 отуруму болуп өттү.

Чек арадагы чыр-чатактар, анын ичинде куралдуу кагылышуулар жыл сайын кадыресе көрүнүшкө айланып, алардын саны азайбай жатканын акыркы жылдардагы статистика тастыктап турат. Эмне үчүн чек ара аймактарында кырдаал улам курчуп баратат? Анткени мурда делимитация тоолорду жана чокуларды бойлой жүрсө, азыр Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча өкмөттөр аралык комиссия тегиз рельефтеги талаштуу аймактарды карап жатат. Бул процесс түздөн-түз адамдар жашаган жерлерге, үйлөрүнө жана бакчаларына таасирин тийгизет. Табигый, эч ким багынгысы келбейт, эч ким ата-бабалары жашаган жерлерди бербейт.

Бүгүнкү күндө чек аранын жашоочулары өмүргө коркунуч туудурган аймакта жашап жатканын моюнга алуу керек. Чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча сүйлөшүүлөр татаал болуп жатат. Анткени, мында үйлөр айрым жерлерде шахмат схемасында жайгашкан, бул өз кезегинде аларды мамлекеттер аралык делимитациялоо мүмкүнчүлүгүн кыйындатат.

Жетишилген макулдашууларга карабастан чек ара аймактарында чыңалуунун мындан ары да күчөшүнүн жогорку ыктымалдыгы сакталууда. Ооганстандан, атап айтканда, Панжер провинциясынан согуштук операцияларда тажрыйбасы бар качкындарды, ошондой эле жарандык турмушка аралашып кеткен жана дагы деле Кыргызстанга чектеш аймактарда жашап жаткан эл аралык террористтик уюмдардын мурдагы согушкерлерин колдонуу мүмкүнчүлүгү бар.

Учурда дүйнөлүк саясий чөйрөдө олуттуу өзгөрүүлөр болуп жатат. Бул процесстер дүйнөлүк саясатта эле трансформация эмес, анын кардиналдуу өзгөрүшү болуп жаткандыгын белгилейт. Бардык жерде, конфликттердин ар кандай түрлөрү жаңыланууда. Жаратылыш ресурстарынын тартыштыгы барган сайын мамлекеттердин ортосундагы карама-каршылыктардын курчушуна себеп болуп жатат.

Белгилей кетиш керек, 2021-жылдын апрель айында Тажикстандын куралдуу күчтөрү Баткен облусуна негизсиз эле масштабдуу агрессия жасады, анын кесепетинен 36 жараныбыз курман болуп, өлкөгө олуттуу материалдык зыян келтирилди. 2022-жылы 14-, 15- жана 16-сентябрында Баткен облусунда Тажикстан

менен Кыргызстандын ортосунда масштабдуу аскердик кагылышуу болуп, мурда сүйлөшүлгөн бардык макулдашууларга карабай, тажик тарап, кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасынын бардык периметри боюнча чек аралык жана жарандык объекттерге чабуул жасады. Анын кесепетинен 140 миңге жакын жараныбыз чек арага жакын калктуу конуштардан эвакуацияланып, жарандык жана аскердик объекттерге, үйлөргө, административдик имараттарга, мектептерге, чек ара тазотторуна чоң материалдык зыян келтирилди.

Президент Садыр Жапаровдун БУУнун Башкы Ассамблеясынын 77-сессиясынын жалпы дебаттарында сүйлөгөн сөзүндө «...Тажикстандын мындай кадамын себепсиз жасаган куралдуу агрессиялык жүзүкаралык акциясы деп баалап, бүгүнкү күндө чек арага жакын райондордо коопсуздукту жана туруктуулукту камсыз кылуу боюнча кечиктирилгис чараларды көрүү, жергиликтүү калк арасында чыңалууну күчөтүүгө багытталган ар кандай аракеттерге бөгөт коюу, эки мамлекеттин ортосундагы ишенимди бекемдөө маселелери абдан маанилүү болуп турат» деп адилеттүү белгилеген [*Выступление Президента Садыра Жапарова на Общих дебатах 77-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Режим доступа: <https://www.gov.kg/ru/post/s/21949-prezident-sadyr-zhaparovdun-buunun-bashky-assambleyasynyn-77-sessiyasynyn-zhalpy-debattarynda-sylgn-sz>].*

Чек ара мейкиндигиндеги учурдагы кырдаалды талдоо мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун, заманбап чакырыктарга жана коркунучтарга өз убагында жана адекваттуу жооп кайтарууга жөндөмдүү бүтүндөй системанын калыптанышына жана туруктуу иштешине бирдиктүү мамилелерди ченемдик жактан консолидациялоо зарылдыгын көрсөтөт.

Чек ара мамилелериндеги чыңалууну басаңдатуунун негизги шарты Кыргызстан менен Тажикстандын мамлекеттик чек ара сызыгын делимитациялоо жана андан кийин демаркациялоо процессин аяктоо болуп саналат.

Биринчи бөлүмдүн экинчи параграфында «**Чек ара коопсуздугу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү катары**» изилденет.

Кыргыз Республикасынын ажырагыс бөлүгү болуп саналган азыркы дүйнөдө улуттук коопсуздукту камсыз кылуу маселеси ар бир мамлекеттин турмушундагы эң актуалдуу маселе болуп саналат. Ошол эле учурда, бул көйгөй, илимий көз карашта эң аз изилденген тармак бойдон калууда. Мунун себептери такыр эле бул багыттагы окумуштуулардын илимий кызыгуусунун же илимий изилдөөлөрдүн жоктугунан келип чыккан эмес. Негизги кыйынчылык изилдөө объектинин өтө аз изилденгенинде.

«Улуттук коопсуздук» термини деген эмнени билдирет? «Улуттук коопсуздук» деген терминди чечмелөөдөн мурун, биз «коопсуздук» терминин талдап алышыбыз керек, анткени анын тарыхый тамыры терең.

«Коопсуздук» термининин түшүнүгүнө ар кандай сөздүктөрдө ар башкача белгиленген. Маселен, В.И. Дальдын пикири боюнча «коопсуздук - бул коркунучтун жоктугу, сактоо, ишенимдүүлүк» дегенди түшүндүрөт [*Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка.Т.1. – М., 1880. – С.67 [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://runivers.ru/upload/iblock/b08/Tolkovyi%20slovar%20Dalya%201.pdf>]. Ал эми, Брокгауз Ф.А. жана И.А. Ефрон энциклопедиялык сөздүктө «Коопсуздук айрым жарандарга да, жалпы эле коомго да, мамлекетке да коркунуч туудурган коркунучтарды алдын алуу аркылуу түзүлөт. Коопсуздук бир катар чараларды ишке ашыруу менен камсыз кылынат» деп белгилеген. [*Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь: В 41т./ Под ред. проф. И.Е. Андреевского. – Т.3. – СПб., 1891. –**

С.304-308]. Бирок, диссертациялык изилдөөдө коопсуздук категориясынын мындай лингвистикалык чечмелөө жетиштүү эмес, анткени коркунучтун жоктугу кандайдыр бир идеалдуу кырдаалга жетишүүнү билдирет. Дал ушул мамилеге ылайык коопсуздук түшүнүгү 2003-жылдын 26-февралында № 44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 1-беренесинде коопсуздукту «инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын ички жана тышкы коркунучтардан коргоонун абалы» деп аныктайт [2003-жылдын 26-февралында № 44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы]. Биздин оюбузча, коопсуздукту коркунучтардан коргонуу абалы катары чечмелөө, толук туура эмес экенин белгилей кетүү керек.

«Коопсуздук» термини идеологиянын жана мамлекеттин негизги саясатынын маңызына туура келиши керек. Бирок кээ бир көп улуттуу мамлекеттер «улуттук коопсуздук» деген терминди карманып, ага кеңири мазмунду киргизишкен. Мына ошондуктан, мамлекеттердин улуттук коопсуздук тармагына тийиштүү мыйзамдарында коопсуздуктун негизги үч түрү каралаган: *инсан, коом жана мамлекет*. Анткени, коомдук түзүлүштөгү алардын орду жана ролу, ички жана тышкы коркунучтардын деңгээли менен аныкталган.

Эл аралык укукта «улуттук коопсуздук» термини биринчи жолу 1919-жылы Улуттар Лигасынын Статутунун 8-беренесинин 1-пунктунда эл аралык тынчтыкты сактоо максатында уюмдун бардык мүчөлөрү «өздөрүнүн улуттук кызыкчылыктарын улуттук коопсуздука шайкеш келтирүү...» текстинде колдонулган [Статут Лиги Наций // *Международное право в избранных документах.* – Т.12. – М.: Изд-во ИМО, 1957. – С.79].

Юридикалык адабияттарда «улуттук коопсуздук» түшүнүгүнө окумуштуулар арасында бирдиктүү аныктама берүү иштелип чыга электигин белгилей кетүү керек. Окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүндө берилген көптөгөн аныктамаларды талдоодо, «улуттук коопсуздук» термининде философиялык аныктама жок экендигин байкаса болот.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу маселелерин изилдеген окумуштуулардын көбү жогорудагыдай аныктамаларды беришкен. Мына ошондуктан, биздин оюбуз боюнча, «улуттук коопсуздук» термини инсандын, коомдун жана мамлекеттин жашоосунун бардык чөйрөлөрүндөгү ички кызыкчылыктардан коргоонун абалын жана ички жана тышкы коркунучтарды алдын алуу өлкөнүн бүтүндүгүн жана ички туруктуулугун камсыздоого, эл аралык мамилелерде көз карандысыз жана толук укуктуу субъект катары аракеттенүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылган позициясы менен эгемендүү жана прогрессивдүү өнүгүүгүгө багыт алышын мүнөздөөгө болот.

Бул изилдөөнүн максаты «улуттук коопсуздук» терминине болгон бардык аныктамаларын изилдөө жана талдоо эмес. Диссертант, изилдөөнүн жүрүшүндө улуттук коопсуздуктун адамдын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарын, өлкөнүн туруктуу прогрессивдүү өнүгүүсүн камсыз кылуу, ички жана тышкы коркунучтардан коргонуу абалы катары кеңири таралган формуласын колдонот.

Кыргыз Республикасында инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздуктун камсыз кылуу боюнча расмий түрдө кабыл алынган көз караштардын системасы катары иш алып барган Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз

Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясын» жана 2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын талдоодо улуттук коопсуздуктун компоненттеринин ортосундагы өз ара байланышты жана түзүмүн так аныктоого, мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20 декабрындагы ПЖ №570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы» улуттук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү улуттук кызыкчылыктарды бекиткен [*Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы»*]. Мамлекеттин кызыкчылыктарын ишенимдүү коргоого умтулган улуттук коопсуздукту камсыз кылуу субъекттеринин негизги максаты коркунучтарды талдоо жана баалоо, алдын алуу жана аларды зыянсыздандыруу боюнча чаралардын комплексин иштеп чыгуу болуп саналат.

Бүгүнкү күнгө чейин ата-мекендик илимий адабияттарда, чет элдик адабияттарда «коркунуч» түшүнүгүнө бирдиктүү мамиле иштелип чыккан эмес. «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 3-беренесинде улуттук коопсуздукка коркунуч – бул инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарына коркунуч туудурган шарттар менен факторлордун жыйындысы деп так белгиленген. Мунун негизинде коркунучтар улуттук кызыкчылыктар сыяктуу бөлүнөт – экономикалык, ички саясий, аскердик, **чек ара** жана башка чөйрөлөрдө.

Коркунучтарды мындай бөлүп кароо улуттук коопсуздукту камсыз кылуу тутумун уюштурууда жана анын иштешинин негизги багыттарын аныктоодо маанилүү.

2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында улуттук коопсуздуктун негизги түрлөрү бөлүнүп каралаган эмес. Автордун пикири боюнча, улуттук коопсуздукту классификациялоо эң олуттуу жана жалпы белгилерге негизделиши керек. Бүгүнкү күнгө чейин, көптөгөн авторлор, улуттук коопсуздуктун түрлөрүн классификациялоодо алар чек ара коопсуздугуна жетиштүү көңүл бурушкан эмес, көбүнчө аны аскердик коопсуздуктун бир бөлүгү катары үстүртөн карашкан. Кээ бир авторлор, мисалы, орус окумуштуусу Сергеев В.В. өзүнүн диссертациялык изилдөөсүндө «чек ара коопсуздугу бул улуттук коопсуздуктун көз карандысыз түрү» деп атаган [*Сергеев В.В. Конституционно-правовые основы безопасности государственной границы Российской Федерации: Дис... канд. юрид. наук. - М., 2002.*].

Биздин оюбузча чек ара коопсуздугун улуттук коопсуздуктун «өз алдынча түрү» катары аныктоо, туура. Анткени улуттук коопсуздуктун түзүмүндө чек ара коопсуздугун аныктоонун негизин улуттук кызыкчылыктар жана аларга каршы пайда болгон коркунучтар менен байланышкан коомдук мамилелердин чек ара чөйрөсү түзөт.

Чек ара коопсуздугу – бул улуттук, аймактык жана глобалдык деңгээлдеги ар кандай субъекттердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы. Мунун негизинде улуттук коопсуздуктун аскердик, экономикалык, саясий, экологиялык, руханий жана башка түрлөрү бөлүнөт. Ал эми, чек ара коопсуздугу, жогоруда айтылган факторлордон тышкары, Кыргыз Республикасынын чек ара мейкиндигинде улуттук кызыкчылыктардын коопсуздугу менен мүнөздөлөт. Демек, чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун башка түрлөрүнө түздөн-түз таасирин тийгизет. Буга байланыштуу, автор чек ара коопсуздугу – бул Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун бир түрү катары эмес, ал улуттук

коопсуздуктун башка түрлөрүнүн мазмунуна кирген жана анын объектиси болгон улуттук коопсуздуктун татаал түрү болуп саналат деп эсептейт.

2015-жылдын 16-майында №98 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесине ылайык мамлекеттик чек араны кайтаруу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуунун жалпы мамлекеттик тутумунун ажыралгыс бөлүгү катары аныкталат.

Жогоруда аталган ченемдик-укуктук актылар Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук тутумунда чек ара коопсуздугунун ордун аныктайт. Бирок, чек ара коопсуздугун жөнгө салуучу негизги актылар чек ара коопсуздугунун так аныктамасын камтууга, аны камсыз кылуу боюнча милдеттерди жана функцияларды конкреттүү түрдө формулировкалоого так берилген эмес.

Автор чек ара коопсуздугунун негизги объекттери катары чек ара зонасында инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын белгилеген.

Жогоруда айтылгандардын баарын эске алуу менен биз Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугуна аныктама бере алабыз. Демек, чек ара коопсуздугу – бул чек ара аймагында өз ыйгарым укуктарынын чегинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттери менен жетишилген инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалын түшүнөбүз.

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугу - бул адамдын, коомдун жана мамлекеттин турмушунун ар кандай чөйрөлөрүндөгү маанилүү кызыкчылыктарын ички жана тышкы коркунучтардан коргоо, өлкөнүн туруктуу прогрессивдүү өнүгүүсүн камсыз кылуу болуп саналат. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугу башка мамлекеттер сыяктуу эле татаал түзүлүшкө ээ. Ал ар кандай негиздер боюнча классификацияланышы мүмкүн болгон коопсуздуктун ар кандай түрлөрүн камтыйт. Коопсуздуктун объектисине жараша улуттук коопсуздук төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: мамлекеттик, коомдук, жеке коопсуздук. Ал эми, өлкөнүн негизги улуттук кызыкчылыктары топтолгон улуттук коопсуздуктун эң маанилүү компоненттери төмөнкүдөй бөлүнөт, мисалы: экономикалык, ички саясий, социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, экологиялык, чек ара коопсуздугу жана коопсуздуктун башка түрлөрү.

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун компоненттеринин тутумундагы чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун татаал түрү болуп саналат. «Чек ара коопсуздугу» түшүнүгү бүгүнкү күндө коопсуздук теориясында, юридикалык адабияттарда, илимий изилдөө иштеринде жана ченемдик-укуктук актыларда колдонулган маанилүү жана актуалдуу категориялардын бири болуп саналат. Өзүнүн маңызы боюнча чек ара коопсуздугу - бул чек ара аймагында өз ыйгарым укуктарынын чегинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттери менен жетишилген инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалы.

Биринчи бөлүмдүн үчүнчү параграфында «**Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму**» каралган.

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги максаты - инсандын, коомдун жана мамлекеттин өнүгүшү үчүн жагымдуу шарттарды түзө турган, анын объекттеринин улуттук кызыкчылыктарын коргоонун зарыл деңгээлин түзүү жана колдоо. Бул максатка бир катар көйгөйлөрдү ийгиликтүү чечүү аркылуу жетишилет.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча негизги милдеттерден тышкары, аларга карата көмөкчү мүнөздөгү иш-чаралардын түрлөрү бар. Алар негизинен эки түргө бөлүнөт: **негизги жана көмөкчү** [Вахрамеев А.В. К вопросу об обеспечении национальной безопасности Российской Федерации: декларации и реальность // Социально-гуманитарные знания. - 2002. - № 1 -3.]

Биринчи кезекте чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча негизги милдеттерди белгилеп кетүү зарыл. Алардын ичинде негизги милдеттерге биринчиден, чек ара коопсуздугуна коркунучту аныктоо, экинчиден, бул коркунучка каршы туруу. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча көмөкчү милдеттердин бул түрлөрүнө *биринчиден*, чек араны коргоо процессин башкаруу, *экинчиден*, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу үчүн күчтөрдү жана каражаттарды тандоо, даярдоо жана жайгаштыруу, *үчүнчүдөн*, чек араны коргоо боюнча иш-чараларды материалдык-техникалык, финансылык жактан камсыз кылуу, *төртүнчүдөн*, чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо кирет.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча көмөкчү милдеттердин ичинен чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо милдети эң чоң роль ойнойт. Ошондуктан, изилдөөнүн жүрүшүндө «чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо» түшүнүгүнө аныктама берүү зарыл. Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо – бул чек ара мейкиндигинде коомдук мамилелерди түзүү, өзгөртүү же жөнгө салуу аркылуу бирдиктүү тартипти камсыз кылууга багытталган формалдуу түрдө аныкталган жүрүм-турум эрежелерин түзүү, ченемдик-укуктук актыларды кабыл алуу жана жокко чыгаруу боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын максаттуу ишмердүүлүгүн түшүнөбүз.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык «чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму» түшүнүгү эки аспектини камтыйт: *тиешелүү түзүмдөрдүн болушу жана бул маселелер боюнча чечимдерди кабыл алуу жана ишке ашыруу үчүн белгилүү бир процесс*. Бул чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумуна жана аны улуттук коопсуздук тутумунун ажырагыс бөлүгү катары аныктоого мүмкүндүк берет. Мына ошондуктан, чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму – бул мыйзамдарга, ошондой эле чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу концептуалдык негиздерге жана ченемдик-укуктук актыларга ылайык өз ара байланышкан мамлекеттик органдардын, мамлекеттик, коомдук жана башка уюмдардын жана бирикмелердин, аны камсыз кылууда чек ара коопсуздугунун максаттарына катышкан жарандардын жыйындысы болуп саналат. Чек ара коопсуздугунун камсыздоо тутумуна мындай аныктама берүү каралып жаткан тутумдун түзүмүн так аныктоого жана төмөнкүдөй бөлүп кароого мүмкүндүк берет: *концептуалдык, институттук, ченемдик-укуктук*.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу – бул мамлекеттик жана коомдук мекемелердин, ошондой эле жарандардын өз өлкөсүнүн кызыкчылыктарын коргоонун зарыл шарты катары чек ара коопсуздугуна коркунучтарды аныктоо, болтурбоо жана аларга каршы туруу боюнча максаттуу иш-аракети.

Биздин оюбузча, чек ара коопсуздугун камсыздоо органы – бул өз ыйгарым укуктарынын чегинде инсанды, коомду жана мамлекетти улуттук кызыкчылыктардын ички жана тышкы коркунучтарынан коргоону, аларды

аныктоо, зыянсыздандыруу жана болтурбоо боюнча чараларды ишке ашыруучу адистештирилген мамлекеттик орган же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы жана алардын кызмат адамдары саналат.

2003-жылдын 26-февралы № 44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 8-беренесине ылайык улуттук коопсуздук тутумун мыйзамга ылайык улуттук коопсуздукту камсыз кылууга катышкан Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик органдары, мамлекеттик, коомдук жана башка уюмдар менен бирикмелер, жарандар, ошондой эле коопсуздук чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдар түзөт. Демек, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу субъекттери болуп жеке адам, коом жана жалпысынан мамлекет эмес, конкреттүү мамлекеттик органдар, жеке жана юридикалык жактар – жарандар, уюмдар жана бирикмелер саналат.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуучу конкреттүү мамлекеттик органдарды иштин аймактык масштабы боюнча эки негизги деңгээлге бөлүп карасак болот: *биринчи*, борбордук мамлекеттик бийлик органдары (бүт өлкөнүн аймагы боюнча иштейт), *экинчи*, жергиликтүү мамлекеттик администрациялар (облустун, райондун аймагында иштейт).

Борбордук мамлекеттик бийлик органдары мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу тармагында Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана мыйзамдарда каралган ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

Биздин оюбузча, жеке жана юридикалык жактардын административдик, чарбалык, уюштуруучулук, административдик жана башка иштерине кийлигишүү мүнөзүнө жараша коопсуздук органдары *жалпы камсыз кылуучу коопсуздук органдарына* жана *түздөн-түз коопсуздукту камсыз кылуучу органдарына* бөлүнөт.

Жалпы камсыз кылуучу коопсуздук органдарына администрациялык, экономикалык, уюштуруучулук-башкаруучулук жана башка иштерге тике кийлигишүүгө байланышпаган жалпы милдеттүү шарттарды жана коопсуздук талаптарын белгилөө жана сактоону камсыз кылуу ыйгарым укуктары берилген мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кириши керек. Булар мыйзам чыгаруучу органдар, сот органдары, прокуратура органдары ж.б.

Түздөн-түз коопсуздукту камсыз кылуучу органдарга мамлекеттик органдарды жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, алардын тутумдук субъекттерин жана жеке адамдардын административдик, чарбалык, уюштуруу-башкаруу жана башка иштерине түздөн-түз кийлигишүү менен байланышкан коопсуздугун жалпы милдеттүү шарттарын жана талаптарын сактоону камсыз кылууга ыйгарым укук берилген кызмат адамдары кириши керек.

Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун артыкчылыктан милдети болуп саналат жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын коомдук мамилелерди жөнгө салууда бирдиктүү тартипти жана туруктуулукту камсыз кылууга багытталган жүрүм-турумдун жалпы, формалдуу аныкталган эрежелерин түзүү жана бириктирүү боюнча максаттуу ишин билдирет.

Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо боюнча иштин негизги багыттары чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо тутумунун түзүмүн чагылдырат, анын негизги элементтери болуп төмөнкүлөр саналат: эл аралык укуктук камсыздоо,

мыйзамдык колдоо жана Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин ченемдик-укуктук актылары менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу.

«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук камсыздоо» аталыштагы экинчи бөлүм эки параграфтан турат. Экинчи бөлүмдүн биринчи параграфында **«Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздери»** изилденген.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү коомдук мамилелерди мыйзамдык жөнгө салуу биринчи кезекте, Кыргыз Республикасынын Конституциясына, конституциялык мыйзамдарга, мыйзамдарга, ошондой эле мыйзам алдындагы ченемдик-укуктук актыларга негизделет. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укук булактарынын тутуму төмөнкүлөрдөн турат:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, конституциялык мыйзамдары, атап айтканда, «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы, «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы, «Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин токтомдору жана коопсуздук чөйрөсүндөгү башка ченемдик-укуктук актылары;

2. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын Конституциясына, мыйзамдарына жана башка ченемдик-укуктук актыларына ылайык өздөрүнүн компетенциясынын чегинде кабыл алынган күч органдарынын жана күчтөрүнүн ченемдик-укуктук актылары;

3. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын Конституцияга, конституциялык мыйзамдарга жана мыйзамдарга ылайык өз компетенциясынын чегинде кабыл алынган ченемдик укуктук актылары.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы негизги мыйзам катары, бардык мыйзамдардын укуктук негизи болуп саналат жана жеке эле чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы коомдук мамилелерди жөнгө салуу үчүн арналган эмес. Бирок чек ара коопсуздугу конституциялык-укуктук жөнгө салуунун предмети болуп саналат, анткени алар бир тектүү коомдук мамилелер менен улуттук коопсуздук тутумунда чагылдырылган.

Мамлекеттик чек арадагы коопсуздукту камсыз кылуу маселелери Кыргыз Республикасынын аймактык бүтүндүгүн жана кол тийбестигин камсыз кылуу менен тыгыз байланышкан. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 3-беренесинде эгемендүүлүктүн жана аймактык бүтүндүктүн кол тийбестигин коргоо мамлекеттин эң маанилүү милдеттери катары белгиленет [*Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 11-апрель 2021-жыл*].

Эгемендүүлүк – мамлекеттин эң маанилүү сапаты, ал өлкөнүн ичинде да, мамлекеттен тышкары да саясатты аныктоодо жана жүргүзүүдө көз карандысыздыкты жана өз алдынчалыкты билдирет. Окумуштуу юрист С.Н. Бабурин өзүнүн илимий изилдөөсүндө «өлкөнүн бүтүндүгүн камсыздоо - бул

мамлекеттин юрисдикциясынын белгилүү бир мамлекеттик чектеринин болушун да, мындай чек араларда жашоонун белгилүү бир укуктук режимин да болжолдой турган өтө сыйымдуу укуктук түшүнүк» деп белгилейт [Бабури С.Н. *Территория государства. Правовые и геополитические проблемы.* - М., 1999.]. Аймак элдердин жана жеке адамдардын жашоосунун булагы жана табигый ресурсы. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-беренесинин 2-пунктунда «Жер жана башка жаратылыш ресурстары, ... мамлекеттин өзгөчө коргоосунда турат». Аймак – бул адамдын жана жарандын эркин, кепилденген жана корголгон жашоосунун укуктук мейкиндиги болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленгендей, ар бир жаран өз аймагында бардык конституциялык укуктарга жана эркиндиктерге ээ жана Кыргыз Республикасынын Конституциясында каралган бирдей юридикалык милдеттерди аткарат. Мына ошондуктан, мамлекетибиздин негизги мыйзамында юридикалык көз карашта «Ата Мекен» түшүнүгүн жана анын негизинде «Ата Мекенди коргоо» түшүнүгүн ачып берген бир нече түшүнүктөрдү камтыйт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 54-беренесине ылайык «Ата Мекенди коргоо - Кыргыз Республикасынын жарандарынын ыйык парзы жана милдети».

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 54-беренесине ылайык «жарандар мыйзам менен белгиленген чектерде жана шарттарда аскердик кызмат өтөшөт». Буга ылайык Ата Мекенди коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча Кыргыз Республикасынын жарандарынын милдети 2009-жылдын 9-февралы №43 «Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпыга бирдей аскердик милдети жөнүндө, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө» мыйзам менен белгиленген [2009-жылдын 9-февралы №43 «Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпыга бирдей аскердик милдети жөнүндө, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы]. Бул конституциялык милдет чек ара коопсуздугун камсыз кылууда зор мааниге ээ.

Чек арадагы коопсуздук маселелерине арналган Кыргыз Республикасынын Конституциясындагы дагы бир маанилүү идея, өзгөчө юрисдикциядагы субъекттерин белгилөө менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу мамлекеттик маанидеги милдет экендигин ачык көрсөтөт.

Мамлекеттик чек араны коргоо функциясын Кыргыз Республикасынын юрисдикциясына жүктөө конституциялык принципке толугу менен шайкеш келет, ага ылайык мамлекет өзүнүн аймагынын бүтүндүгүн жана кол тийбестигин камсыз кылат. Чек араны кайтаруу Кыргыз Республикасынын мамлекеттик коопсуздук тутумунун бир бөлүгү болуп саналат. Ал саясий, укуктук, экономикалык, аскердик, ыкчам, уюштуруу-техникалык, экологиялык, санитардык жана башка чаралар жана каражаттар менен ишке ашырылат.

Белгилүү болгондой, бүгүнкү күндө чек ара мейкиндигинде өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамилелерди жөнгө салуучу негизги ченемдик-укуктук акт 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 3-беренесинде «Кыргыз Республикасынын чек арасындагы аймагы бүтүн жана кол тийгис» - деп так белгиленген. Бирок, «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында «мамлекеттик чек аранын макамы» жана «мамлекеттик чек араны коргоо» түшүнүктөрү, автордун пикири боюнча, так аныкталып, мыйзамда бекитилген эмес. Демек, бул түшүнүк

таптакыр жок. Ошондуктан, автордун пикири боюнча, «мамлекеттик чек аранын макамы» түшүнүгү «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында мамлекеттик чек араны тактоо, белгилөө, режими жана коргоо эрежелери эгемендүүлүктү кеңейтүүнүн мейкиндик чеги менен аныкталган мамлекеттик чек аранын укуктук статусу катары аныкталышы керек.

Конституциянын аталган ченемдеринде жана каралып жаткан мыйзамда камтылган экинчи негизги түшүнүк – «мамлекеттик чек араны кайтаруу».

«Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесинде мамлекеттик чек араны кайтаруу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуунун ажыралгыс бөлүгү катары белгилейт жана дифференцияланат.

Мамлекеттик чек араны кайтарууну чек ара аймагынын чегинде улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара органдары, Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү жана башка күч түзүмдөрү ишке ашырат.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүнүн негизи болуп 2003-жылдын 26-февралында №44 Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы саналат [2003-жылдын 26-февралы № 44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы]. Аталган мыйзам улуттук коопсуздугун компоненттеринин бири – чек ара коопсуздугун аныктайт.

«Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы адамдын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздерин белгилейт, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумун жана анын функцияларын аныктайт, улуттук коопсуздук органдарын уюштуруунун жана каржылоонун тартибин, ошондой эле алардын ишинин мыйзамдуулугуна контролдукту жана көзөмөлдөөнү белгилейт. Кыргыз окумуштуусу, профессор Э.Э. Молдоевдин пикиринде «чек ара коопсуздук тутумун түзүүнүн максаты жалпы улуттук коопсуздук чөйрөсүндө мамлекеттик стратегияны иштеп чыгууга жана аны айрым ведомстволордун жана жооптуу адамдардын айкын макулдашылган иш-чараларында ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү механизмдин болушун камсыз кылуу болуп саналат» деп адилеттүү белгилейт [Молдоев Э.Э. *Государственно - правовые основы обеспечения национальной безопасности Кыргызской Республики. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Бишкек 2010. С.160*]. Мына ошондуктан, азыркы учурда өлкөдө чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы мыйзамдардын жана ченемдик укуктук актылардын белгилүү бир комплекси бар, алар, *биринчиден*, ал мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатында зарыл иштерди жүргүзүү үчүн толук эмес болсо да, жетишээрлик кеңири укуктук негизди түзөт жана Конституциясынын жоболорун ишке ашырууга байланышкан көптөгөн укуктук мамилелерди иретке келтирет. *Экинчиден*, чек ара кызматынын органдарын жана аскерлерин өнүктүрүүнүн жана өркүндөтүүнүн максаттарын, мазмунун жана негизги багыттарын аныктайт, башкача айтканда, алардын ишинин стратегиясын жана келечегин укуктук жактан ачып берет.

Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин ченемдик-укуктук актылары менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу.

Конституция жана мыйзамдар менен катар чек ара коопсуздугун камсыз кылууну укуктук жөнгө салууда бир катар баш ийүүчү ченемдик-укуктук актылар да олуттуу мааниге ээ. Натыйжада, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун

камсыз кылуунун укуктук негизин түзгөн мыйзамга баш ийген ченемдик укуктук актыларды төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот: Президенттин мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актылары; аткаруу бийлиги органдарынын мыйзам алдындагы актылары; ведомстволор аралык мыйзам алдындагы актылар; жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын мыйзам алдындагы актылары.

Кыргыз Республикасынын Президентинин каралып жаткан чөйрөдөгү негизги жана эң маанилүү ченемдик укуктук актысы, диссертантын пикиринде, 2021-жылдын 20-декабры ПЖ № 570 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы. Бул жарлыктын эң маанилүү максаты болуп Кыргызстандын улуттук коопсуздугун, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча күч-аракеттерин бириктирүү жана иш-аракеттердин натыйжалуулугун жогорулатуу максатында Концепцияны бекитүү саналат [2021-жылдын 20-декабры ПЖ № 570 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы].

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында чек ара коопсуздугу жаатында улуттук кызыкчылыктарды камсыз кылуу жана коргоо үчүн мамлекеттик органдарга негизги милдеттер белгиленген: *биринчиден*, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана башкаруу чөйрөсүндөгү узак мөөнөттүү мамлекеттик стратегиялык программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу. *Экинчиден*, чек ара чөйрөсүндөгү чакырыктардын жана коркунучтардын бардык спектрине ыкчам жана сапаттуу каршы аракеттенүүгө мүмкүндүк берүүчү абалга чейин мамлекеттик органдардын мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү. *Үчүнчүдөн*, мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган санариптик технологияларды кеңири колдонуу. Бул милдеттерди ишке ашыруу үчүн чек ара коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик органдарга чоң милдеттер жүктөлгөн, мисалы, Президент, Жогорку Кеңеш, Министрлер Кабинети менен бирге Концепцияда Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңешинин чек ара коопсуздугун камсыздоодогу орду өзгөчө белгиленет.

Мамлекеттик чек араны кайтаруу жаатындагы мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү максатында 2021-жылдын 19-январында №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун негизинде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин курамына өткөрүлүп берилген [2021-жылдын 19-январында №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому].

Чек ара кызматынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин курамына кириши башка нерселер менен катар Чек ара кызматынын заманбап көрүнүшүн сапаттуу карап чыгууну талап кылды. Негизинен аскердик түзүм катары калыптанган жана биринчи кезекте аскердик ишмердүүлүккө багытталган ал жаңы статуска толук жооп бербейт жана атайын кызматтардын тутумуна ыңгайлашкан эмес. Ушуга байланыштуу чек ара органдарын реформалоого өзгөчө көңүл буруу зарыл, бул биринчи кезекте аларды оперативдүү-аскердик жана оперативдүү-кызматтык иш формаларына өткөрүүдө чагылдырылган.

Мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу жаатында Министрлер кабинетинин токтомдору менен мамлекеттик чек араны кесип өтүүнүн тартиби жөнүндө ар кандай мамлекеттер менен макулдашуулар сыяктуу маанилүү маселелер жөнгө салынат. Андан сырткары, мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү

пункттарын түзүү, ачуу, иштетүү жана жабуунун уюштуруучулук, финансылык, экономикалык жана башка негиздери жана мамлекеттик чек арасын коргоодо курал-жаракты, аскердик техниканы жана атайын каражаттарды колдонуунун тартиби, мамлекеттик чек араны коргоого жарандарды тартуунун тартиби ж.б. негизги маселелер жөнгө салынат.

Чек ара коопсуздугуна көптөгөн коркунучтар учурда эл аралык байланыш жолдорунда топтолгондугу менен аныкталат. Бул коркунучтарды шарттуу түрдө эки негизги топко бөлүп кароого болот: *биринчиси*, экономикалык коркунучтарга байланышкан, мисалы, контрабанда, баңги зат курал-жарактарды, ок-дарыларды мыйзамсыз жүгүртүү менен байланышкан эл аралык уюшкан кылмыштуулуктун активдешүүсү, мыйзамсыз миграция агымынын күчөшү; *экинчиси*, саясий эл аралык терроризм жана бандитизм, чет элдик чалгындоо кызматтарынын диверсиялык иш-аракеттеринин масштабын кеңейтүү, мамлекеттик чек аранын режимин сактабоо менен мамлекеттин эгемендүүлүгүн бузуу ж.б. Бул коркунучтарга натыйжалуу каршы туруу үчүн, биринчи кезекте, мамлекеттик чек араны кесип өтүүнүн заманбап талаптарга жооп берген жана чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктарына болгон коркунучтарга каршы турууга жөндөмдүү сапаттык жаңы чек ара коопсуздугу тутумун түзүү зарыл. Бул көйгөйгө, автордун пикири боюнча, 2004-жылдын 7-октябрында №739 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттары жөнүндө Жобону бекитүү жөнүндө» токтомуна өткөрүү пункттарында түздөн-түз иштеген контролдоо органдарынын санын кыскартуу бөлүгүнө өзгөртүүлөрдү киргизүү чоң деңгээлде жардам берет.

Жогоруда айтылгандардын баарын талдап, автор Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоого түздөн-түз таасирин тийгизген документти кабыл алууну туура деп эсептейт. Кеп, Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук концепциясынын ажырагыс бөлүгү болуп саналган «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун концепциясы» боюнча документтин долбоорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу жөнүндө болуп жатат.

Аталган документте, чек ара саясаты, чек ара мейкиндиги, чек ара коопсуздугу сыяктуу түшүнүктөр, чек ара саясатынын субъекттери жана объекттери аныкталган, чек ара саясатынын негизги максаттары, милдеттери жана принциптери белгилениши керек. Андан сырткары, чек ара саясатынын негизги багыттары жана аны ишке ашыруу механизми көрсөтүлүшү шарт. «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун концепциясы» чек ара коопсуздугун камсыз кылууга чоң таасирин тийгизген негизги доктриналык документтердин бири болушу керек деп айта алабыз. Ошондуктан, автор бүгүнкү күндө улуттук коопсуздук концепциясын кайра карап чыгуу менен мамлекеттин чек ара аймагындагы учурдагы реалдуулукка шайкеш келтирүү зарылчылыгы бар деген тыянакка келет. Бул көйгөйдү Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун концепциясы тез арада иштеп чыгуу жана Президентинин жарлыгы менен бекитүү менен натыйжалуу чечүү керек.

Чек ара коопсуздугунун концептуалдык негиздерин иштеп чыгуудан тышкары, чек ара коопсуздугун түздөн-түз камсыз кылуучу органдардын ишин ченемдик укуктук жөнгө салуу маселелерин кароо зарыл. Атап айтканда, Министрлер кабинетин жана улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара органдары.

Чек ара коопсуздугунун ченемдик укуктук камсыздоосун өркүндөтүүнүн кийинки багытын автор Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын коргоо

чөйрөсүндөгү мыйзамдык базаны өнүктүрүү деп эсептейт. Бул жаатта чечиле турган көптөгөн көйгөйлүү маселелер да бар. Ошондуктан, улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара органдарын түзүүнү жана өнүктүрүүнү ченемдик укуктук жөнгө салуу жөнүндө айта турган болсок, биринчи кезекте бул чөйрөнүн актуалдуулугун белгилеп кетким келет.

Экинчи бөлүмдүн экинчи параграфында «**Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун эл аралык-укуктук негиздери**» талданган.

Азыркы учурда көптөгөн илимпоздор, ошондой эле саясатчылар «мамлекеттердин коопсуздугун камсыз кылуу улуттук чөйрөдөн эл аралык чөйрөгө көбүрөөк өтүп баратат» деген көз карашты бөлүшүүдө. Улуттук коопсуздук эл аралык коопсуздук менен тыгыз байланышта: ар бир мамлекеттин коопсуздугу башка мамлекеттердин коопсуздугунан көз каранды» Эл аралык коопсуздуктун мамлекеттин улуттук коопсуздугуна тийгизген таасири чек ара аймагында да өзүн көрсөтүп, чек ара коопсуздугуна таасирин тийгизери талашсыз.

Кыргызстанда чек ара коопсуздугунун эл аралык-укуктук негизи мамлекеттик чек арасын коргоо жаатында туруктуулукту жана жакшы коңшулук мамилелерди сактоого багытталган эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптеринен жана ченемдеринен турат жана ошондой эле Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө мамлекеттердин тышкы чек араларын коргоо.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу ченемдеринин булактарынын тутуму актылардын эки негизги тобунан - эл аралык укуктук актылардан жана улуттук мыйзамдардын актыларынан турат. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча эл аралык укуктук ченемдер төмөнкүдөй актыларда камтылган: *биринчиден*, универсалдуу мүнөздөгү, биринчи кезекте БУУнун Уставында, эл аралык келишимдерде, конвенцияларда, макулдашууларда жана БУУнун башка документтеринде; *экинчиден*, аймактык эл аралык укуктук актылар, мисалы, Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюмунун актылары; *үчүнчүдөн*, субрегиондук эл аралык укуктук актылар, мисалы, Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин документтери; *төртүнчүдөн*, эки тараптуу келишимдер жана макулдашуулар.

Чек ара коопсуздугунун эл аралык укуктук базасын өнүктүрүүдө эл аралык уюмдар чечүүчү роль ойнойт. Алардын арасында тынчтыкты жана эл аралык коопсуздукту сактоо, ошондой эле мамлекеттер аралык кызматташтыкты өнүктүрүү максатында 1945-жылдын 26-июнунда Сан-Францискодо өткөн конференцияда түзүлгөн Бириккен Улуттар Уюму (мындан ары - БУУ) өзгөчө орунду ээлейт. Ушул эле конференцияда БУУнун Уставы кабыл алынган, ал маанилүү көп тараптуу келишимдердин кеңири системасынын пайда болушуна негиз болгон. Анын негизинде 1970-жылдын 24-октябрында Бириккен Улуттардын Уюмунун Генеральный Ассамблеясы тарабынан кабыл алынган БУУнун Уставына ылайык мамлекеттердин ортосундагы достук мамилелерге жана кызматташтыкка тиешелүү эл аралык укуктун принциптеринин Декларациясы жана 1970-жылдын 1-августунда Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча кеңешменин корутунду актысында кабыл алынган катышуучу мамлекеттердин ортосундагы өз ара мамилелерди жетекчиликке ала турган принциптер жөнүндөгү Декларация [Щербаков Д.А. *Правовое обеспечение пограничной безопасности Российской Федерации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М.2005 С.113*]. Бул документтер эл аралык укуктун коопсуздук тармагындагы негизги принциптерин белгилейт.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун принциптери максаттарга жетишүүгө багытталган жетектөөчү жана эң маанилүү укуктук идеялар болуп саналат. Мына ошондуктан эл аралык укуктун чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тармагындагы негизги принциптер: *Талаштарды тынчтык жолу менен чечүү; күч колдонбоо же күч менен коркутпоо; мамлекеттердин аймактык бүтүндүгү принциби; чек аралардын кол тийбестиги; ички иштерге кийлигишпөө; Жеке коопсуздуктун негизги кепилдиги жана ошол эле учурда негизги эл аралык укуктук милдеттенмелердин бири адам укуктарын урматтоо принциби.*

Кыргызстан КМШга мүчө болгондон бери чек ара коопсуздугун камсыздоо багытында төмөнкүдөй макулдашууларга жетишкен. (Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө мамлекеттердин Шериктештикке кирбеген мамлекеттер менен чек араларын коргоо концепциясы (Минск шаары, 1995-жылдын 26-майы), Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө-мамлекеттердин Шериктештикке кирбеген мамлекеттер менен чек араларын коргоо боюнча кызматташуу жөнүндө макулдашуу (Минск шаары, 1995-жылдын 26-майы); Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө мамлекеттердин тышкы чек араларынын режимин белгилөө жана сактоо принциптери жөнүндө Декларациясы (Москва шаары, 1997-жылдын 28-марты), Шериктештикке мүчө мамлекеттердин тышкы чек араларында туруктуу кырдаалды камсыз кылуу боюнча кызматташуу жөнүндө макулдашуу (Бишкек шаары, 1992-жылдын 9-октябры) ж.б. КМШга мүчө-мамлекеттердин ортосундагы чек ара кызматташтыгы маселелери боюнча эки тараптуу макулдашуулар. КМШнын тышкы чек араларын биргелешип коргоонун зарылчылыгы биринчи кезекте КМШга мүчө мамлекеттердин ортосундагы мамилелердин өнүгүүсүнүн азыркы этабында КМШнын ички чек араларынын ачыктыгынын принцибин ишке ашыруу менен аныкталат.

Чек аранын туруктуулугун камсыз кылуу боюнча конкреттүү милдеттенмелер КМШга мүчө мамлекеттер тарабынан 1992-жылдын 9-октябрындагы өздөрүнүн тышкы чек араларында туруктуулукту камсыз кылуу боюнча Шериктештикке мүчө мамлекеттердин кызматташтыгы жөнүндө келишимде, 1993-жылдын 7-августундагы Чек аралардын кол тийбестиги жөнүндө Декларацияда, 1994-жылдын 15-апрелиндеги КМШга мүчө мамлекеттердин эгемендигин, аймактык бүтүндүгүн жана чек араларынын кол тийбестигин урматтоо жөнүндө Декларацияда баяндалган.

Евразия мейкиндигинде коопсуздук тутуму Жамааттык коопсуздук келишими уюмунун (ЖККУ) жана Шанхай кызматташтык уюмунун (ШКУ) алкагында ишке ашырылат, алардын укуктук негизин укуктук актылардын бүтүндөй комплекси түзөт: Жамааттык коопсуздук келишими, ЖККУ Чек ара аймагындагы аскердик аймактарда ишенимди бекемдөө (Шанхай декларациясы), чек ара аймагындагы куралдуу күчтөрдү өз ара кыскартуу жөнүндө макулдашуу ж.б.

«Кыргыз республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары» аталыштагы үчүнчү бөлүм үч параграфтан турат. Үчүнчү бөлүмдүн биринчи параграфында **«Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунда Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын орду жана мааниси»** изилденген.

Улуттук коопсуздук органдары Кыргыз Республикасынын коопсуздугуна келтирилген зыяндын алдын алууга багытталган Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин органдары болуп саналат. Улуттук коопсуздук органдарынын ишинин укуктук негизи болуп «Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдары жөнүндө» 2022-жылдын 5-июлундагы № 57 Мыйзамы саналат.

Кыргызстанда чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тармагында негизги милдетти учурда Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы аткарат.

Мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыз кылуу, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 19-январындагы № 8 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө жобого» ылайык чек ара кызматы тарабынан ишке ашырылат *[Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 19-январындагы № 8 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө жобо»]*. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу боюнча, чек ара көзөмөлүн жүзөгө ашыруу, мамлекеттик чек аранын режимин бузуулардын, эгемендүүлүккө жана аймактык бүтүндүгүнө кол салуулардын алдын алуу жана бөгөт коюу үчүн түзүлгөн аткаруу бийлигинин тутумундагы бирдиктүү мамлекеттик орган болуп саналат. Чек ара кызматы аскердик коопсуздукту жана мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоочу, чек араны көзөмөлдөөнү, чалгындоо, каршы чалгындоо, оперативдүү-иликтөө иш-чараларын жана мамлекеттик чек араны бузуу жана ага байланыштуу кылмыштар боюнча иштерди иликтөөнүн бирдиктүү борборлоштурулган тутуму.

Мамлекеттин стратегиялык багыттарынын бири катары курамында атайын аскерлер бар чек ара кызматын атайын мамлекеттик кызмат катары куруу жолу тандалды. Ошентип, аны куруу тарыхый тажрыйбаны, калыптанып калган кырдаалды жана өлкөнүн экономикасынын мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен чек араны коргоонун эң оптималдуу жолдорун издөө жолу менен ишке ашырылган. Мына ошондуктан, Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын пайда болуу жана өнүгүү тарыхына кыскача талдоо жүргүзсөк туура болот деп ойлойбуз.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматын түзүү боюнча масштабдуу иштин башаты болуп «Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын түзүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин 1999-жылдын 28-майындагы ПЖ-№131 Жарлыгы болду. 2002-жылдын 31-августунда Коргоо министрлигинин Чек ара башкы башкармалыгы менен Улуттук коопсуздук министрлигинин Чек ара көзөмөлү башкы башкармалыгынын бириктирилишинин натыйжасында Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы расмий түрдө борборлоштурулган аткаруу бийлиги органы катары түзүлгөн. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2005-жылдын 23-майындагы №183 «Кыргыз Республикасынын коопсуздук тармагындагы мамлекеттик башкарууну жакшыртуу боюнча чаралар жөнүндө» Жарлыгына ылайык Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук кызматынын Чек ара аскерлери болуп өзгөртүлгөн.

2006-жылдын 22-майындагы №270 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо чөйрөсүндө мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен Чек ара аскерлери Улуттук коопсуздук кызматынын карамагынан чыгарылып, өз алдынча аткаруу бийлигинин органы болуп Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик чек ара кызматы болуп 2012-жылдын 4-сентябрына чейин Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу өз алдынча мамлекеттик кызмат органы катары туруктуу түзүлгөн.

2012-жылдын 10-декабрында №814 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматынын маселелери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун негизинде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы жөнүндө жобо бекитилген. Аталган жобого ылайык, мамлекеттик чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясатын, мамлекеттик чек араны жана өлкөнүн эгемендүүлүгүнө жана аймактык бүтүндүгүнө кол салуулардан коргоону ишке ашырган аткаруу бийлигинин бирден бир мамлекеттик органы болуп түзүлгөн.

2021-жылдын 19-январындагы №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун негизинде мамлекеттик чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин курамына өткөрүлдү.

Мамлекеттик чек араны коргоо жана кайтаруу боюнча милдеттерди чечүү үчүн Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматына 2021-жылдын 19-январындагы №8 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» жободо бекитилген административдик-укуктук, ыкчам аракет жана маалыматтык иш чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктар ыйгарылган. Бул жобо Чек ара кызматына төмөнкүдөй милдеттерди жана функцияларды жүктөйт: мамлекеттик чек араны, анын аймактык бүтүндүгүн жана экономикалык кызыкчылыктарын кайтаруу жана коргоо; чек арага чектеш аймакта жана чек ара тилкесинде жарандарды, жаратылыш ресурстарын жана айлана-чөйрөнү коргоодо, Кыргыз Республикасынын миграциялык мыйзамдарын сактоодо Кыргыз Республикасынын укук коргоо, жаратылышты коргоо органдарына көмөктөшүү; мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында чек ара көзөмөлүн жүзөгө ашыруу; мамлекеттик чек ара жөнүндө улуттук мыйзамдардын сакталышын жана мамлекеттик чек ара режими маселелери боюнча Кыргызстандын эл аралык келишимдеринен жана макулдашууларынан келип чыккан милдеттенмелерди аткарууну камсыз кылуу; Мамлекеттик чек арада Кыргыз Республикасынын коргонуу жана коопсуздук маселелерин чечүүгө катышуу; террористтердин Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кесип өтүү аракеттерине, ошондой эле мамлекеттик чек ара аркылуу жарылуучу, уулуу, баңги жана психотроптук заттарды, радиоактивдүү, химиялык жана бактериологиялык материалдарды, курал-жарактарды, ок-дарылар, мүлк жана террордук кылмыштарды жасоо үчүн колдонулушу мүмкүн болгон башка буюмдарды мыйзамсыз алып өтүүнү болтурбоо, аныктоо жана бөгөт коюу боюнча чараларды колдонуу; Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында террористтерди же террористтик топторду аныктоо, кармоо жана жок кылуу ж.б. милдеттерди жана функцияларды аткарат.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын 2023-жылдын 5 айындагы кызматтык жана күжүрмөн ишинин жыйынтыгы на таянсак мамлекеттик чек араны бузгандыгы үчүн кармалгандардын жалпы саны 51 адамды түзгөн, анын ичинде мамлекеттик чек ара режимин бузган учурда 11 адам кармалган. Ал эми чек ара режимин бузгандардын жалпы саны 27 түзгөн. Анадан сырткары, чек ара кызматы тарабынан кармалган мыйзамсыз курал-жарак, ок-дарыларды алып өтүү боюнча 5 факт катталган. Анын ичинде куралдар 5 шт, ок-дарылар 82 шт. Аткезчилик боюнча 23 факт катталып, жалпы сумма 14 102 210 сом мамлекеттик бюджетке кайтарылган. Мамлекеттик чек арадагы окуялардын жалпы саны 8 түзүп, кыргыз-тажик чек арасында 5, кыргыз-өзбек чек арасында 3 окуя катталган. Мамлекеттик чек арадан өтүүгө уруксат берилген адамдар, бардыгы 4 861 511 адамды түзгөн. Анын ичинде Кыргыз Республикасынан 2 518 547 адам чек арадан өтсө, Кыргыз Республикасынын аймагына 2 498 539 адам кирген. Ошондой эле, мамлекеттик чек арадан өткөн транспорт каражаттары, алардын бардыгы 350 834 болсо, анын ичинде 173 890 транспорт каражаттары Кыргызстандын аймагынан сыртка чыгарылса, 176 944 транспорт каражаттары Кыргыз Республикасынын аймагына кирген *[Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматынын 2020-жылдын 5 айындагы кызматтык жана күжүрмөн ишинин жыйынтыгы. Көрүү режими: <http://gps.gov.kg/itogi/>].*

Чек ара кызматын өнүктүрүү үчүн Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетин тарабынан белгиленген мамлекеттик чек ара программаларын чек ара кызматы тарабынан ишке ашырылышы, чек ара кызматын аскердик жана аскердик эмес түзүмдөрүн түзүүгө, материалдык, аскердик-техникалык жактан камсыздоого, мамлекеттик чек арасында чек ара инфраструктурасын жана башкаруунун техникалык каражаттарын өнүктүрүү керек. Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы Борбордук Азия мамлекеттери менен чек араларды кайтарууну жана коргоону уюштуруу, чек ара кызматынын органдары жана аскерлери үчүн кадрларды даярдоо тутумун түзүү шарт.

Учурда чек ара кызматын жалаң аскердик ведомстводон принципалдуу жаңы түзүмдүк компоненттерге ээ болгон көп профилдүү чек араны көзөмөлдөө, чалгындоо, контрчалгындоо жана ыкчам-издөө иштерин жүргүзүүчү орган катары атайын мамлекеттик кызматка айлантышыбыз керек. Албетте, бул чоң жетишкендик болуп эсептелбейт. Анткени чек ара кызматынын кечиктирилгис муктаждыктарын каржылоонун ачык эле жетишсиздиги негизги себеп болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу жаатындагы укуктук жана институционалдык реформаны жалпысынан коопсуздук секторунда пландалып жаткан түзүмдүк өзгөрүүлөрдөн бөлүүгө мүмкүн эмес.

Учурда, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын коркунучтарга каршы туруу мүмкүнчүлүгү жетишсиз. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы учурда 70% жакын ишенимдүүлүк менен мамлекеттин саясий коопсуздугунун тышкы аспектилерин гана камсыз кылууга жөндөмдүү.

Эми Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жаатындагы мамлекеттик органдардын ишин координациялоо маселелерин талдап көрөлү. Бул өтө маанилүү, анткени учурда чек ара коопсуздугун камсыз кылууда Кыргыз Республикасынын бир нече министрликтери жана ведомстволору иш алып барып жатат.

Ошондуктан, мамлекетте чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын аракеттерин координациялоону бир катар баскычтарга бөлүп карасак болот.

Биринчиден, чек ара кызматынын коңшу мамлекеттердин чек ара органдары, чектеш мамлекеттердин иммиграция жана бажы кызматтары, кызыкдар эл аралык уюмдар менен аракеттерин координациялоону камсыз кылат.

Экинчиден, чек ара кызматынын аракеттерин ведомстволор аралык координациялоо.

Үчүнчүдөн, чек ара кызматынын аракеттерин жергиликтүү бийлик органдары менен координациялоо.

Кээ бир окмуштуулар Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматын ведомстволук, анын Коргоо министрлигинен, Куралдуу Күчтөрдүн Башкы штабынан, Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинен көз карандысыз болуп, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында өз алдынча мамлекеттик орган болушу керек деген сунуштарды белгилеп келишет. Бирок, мамлекеттик чек ара эл аралык укуктук, экономикалык, бажылык, саясий, иммиграциялык, экологиялык, чек ара жана башка чаралардын жана мамилелердин комплекстүү жыйындысы экендигин түшүнүү зарыл.

Кыргыз Республикасынын Президентинин мамлекеттик чек арада бирдиктүү чек ара көзөмөлүнүн тутумун түзүү зарылчылыгы жөнүндө пикири менен макул болбой коюуга болбойт, ага бажы, фитосанитардык, ветеринардык, миграциялык жана чек ара көзөмөлү кирүүгө тийиш. Буга ылайык, чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун бирдиктүү жалпы улуттук тутумунун алкагында бардык кызыкдар министрликтердин жана ведомстволордун күч-аракетин бириктирүү маселеси турат.

Биринчиси, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын кесипкөй адистердин кызматы катары түзүү. Экинчиси — офицерлердин жана солдаттардын турмуш-тиричилик шарттарын натыйжалуу жакшыртуу. Үчүнчүсү – чек ара коопсуздугун камсыздоодо эң акыркы технологиялык коргоо каражаттары менен камсыздоо. Мындай шарттарда Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы тарабынан өзүнүн негизги функциясын мамлекеттик чек араны кайтарууну жана коопсуздукту камсыз кылууну аткаруу натыйжалуу болот.

Кыргызстандын мамлекеттик чек арасын коргоонун жаңыдан түзүлүп жаткан укуктук тутумунун азыркы шартында Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ролун күчөтүү, ага мамлекеттик чек араны коргоо боюнча бардык ишти жөнгө салуучу аткаруу бийлигинин статусун берүү максатка ылайыктуу көрүнөт. Бул максаттар үчүн, автордун айтымында, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын өз алдынча, көзкарандысыз Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик комитетине кайра түзүү зарыл. Мындай мамлекеттик орган, биздин оюбузча, бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ишмердүүлүгүнүн функционалдык багытын эң айкын чагылдырат. Анын үстүнө бул сунушталып жаткан түзүмдөн көрүнүп тургандай, ал Кыргыз Республикасынын чек ара кызматына жүктөлгөн милдеттер менен бирге дайыма өзгөрүп турушу мүмкүн.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын спецификалык түзүмү жана курамы өлкө алдында турган чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы реалдуу көйгөйлөрдү чечүү зарылчылыгынан көз каранды.

Мамлекеттик чек араны коргоо жаатындагы чек ара кызматынын компетенциясы татаал укуктук көрүнүш, ал милдеттерди жана функцияларды аткаруу боюнча чек ара кызматына берилген мыйзам менен бекитилген ыйгарым укуктардын жыйындысы болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын координациялоочу ролу Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлик органдарынын ишин жалпы мамилелерге жана принциптерге алып келүүгө, ошондой эле биздин мамлекеттин учурдагы мүмкүнчүлүктөрү менен реалдуу керектөөлөрдүн негиздөөсүн жана акылга сыярлык айкалышын камсыз кылууга тийиш. Бул жобону ишке ашыруу ар кандай татаалдыктагы бир катар көйгөйлөрдү камтыйт. Атап айтканда, өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун бирдиктүү жалпы улуттук системасынын алкагында бардык кызыкдар министрликтердин жана ведомстволордун күч-аракетин бириктирүү маселеси турат.

Үчүнчү бөлүмдүн экинчи параграфында **«Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары»** талданган.

Мамлекеттин механизми – бул мамлекеттик органдардын тутуму, анын жардамы менен мамлекеттик бийлик жүзөгө ашырылат, негизги функциялар аткарылат, анын өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарында мамлекеттин алдында турган максаттар жана милдеттер ишке ашат. Окумуштуу У.О. Аманалиевдин пикиринде «Мамлекеттин органы – мамлекеттин функцияларын жана милдеттерин аткаруу үчүн материалдык-техникалык мүмкүнчүлүктөрү бар мамлекеттик кызматчылардын командасынан турат» деп адилеттүү белгилейт [У.О.Аманалиев. *Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу. Окуу китеп. Бишкек 2023*]. Демек, мамлекеттик орган мамлекеттик механизмдин ажырагыс жана ошол эле учурда уюштуруу жагынан өз алдынча бөлүгү болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоо механизминин түзүмү деп анын ички түзүмү, курамдык звенолорду жайгаштыруу тартиби жана алардын өз ара байланышы түшүнүлөт деп эсептейбиз.

Ар бир мамлекеттик орган мамлекеттик иш-аракеттин так аныкталган түрүн жүзөгө ашыруу максатында мамлекет тарабынан түзүлгөн, тиешелүү компетенцияга ээ болгон жана мамлекеттин уюштуруучулук, материалдык жана мажбурлоочу күчүнө таянган мамлекеттик аппараттын салыштырмалуу өз алдынча, структуралык жактан обочолонгон бирдиги болуп саналат.

Компетенция (лат. *compentio, competo* – жетишем, баш ийем, жакындайм) - мамлекеттик бийликтин субъектинин мамлекеттик органдар тутумундагы ордун аныктоочу мыйзамдуу түрдө белгиленген ыйгарым укуктардын, укуктардын жана милдеттердин жыйындысы [Большой юридический словарь. М., 1999. С. 238. Режим доступа: <https://library.khpg.org/files/docs/1331896563.pdf>].

Мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу коопсуздук тутумунун жана мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. 2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамдын жоболоруна ылайык, мамлекеттик чек араны коргоо мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын координацияланган иш-аракеттеринен турат.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу саясатын калыптандырууда жана ишке ашырууда Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык мамлекет

башчысы болуп саналган жана эл менен мамлекеттик бийликтин биримдигин көрсөткөн Президент маанилүү роль ойнойт.

Кыргыз Республикасынын Президентин 2021-жылдын 11-апрелинде кабыл алынып, ушул эле жылдын 5-майында күчүнө кирген Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 66-беренесине ылайык мамлекет башчысы, жогорку кызмат адамы жана Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигин жетектейт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 70-беренесинин 8-пунктуна ылайык Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңешин түзүп, аны жетектөө менен улуттук коопсуздукту камсыз кылуучу органдарга жалпы жетекчиликти жүзөгө ашырат жана улуттук коопсуздукту камсыз кылуу боюнча аракеттерге уруксат берет. Кыргыз Республикасынын Президентин аткаруу бийлик органдарынын чек араны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча ишин координациялоону уюштуруунун жалпы маселелерин чечет. Андан сырткары, 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын 29-беренесине ылайык Президент мамлекеттик чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана эл аралык келишимдерге кол коёт, мамлекеттик чек араны кайтаруу чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын жетекчисин кызмат ордуна дайындайт жана кызмат ордунан бошотот жана мыйзамдарда аныкталган башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумунун ишке ашырууга түздөн-түз жетекчилик кылган, демек, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумуна маанилүү таасир этүүчү жумушчу орган болуп **Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңешин саналат**. 2017-жылдын 17-июнунда №107 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесине ылайык коопсуздук кеңеши улуттук коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы Кыргыз Республикасынын Президентине сунуштарды жана чечимдердин долбоорлорун даярдоону, ушул чөйрөдөгү чечимдердин аткаруу бийлигинин органдары тарабынан аткарылышын контролдоону жүзөгө ашырат [2021-жылдын 24-августунун ПЖ №348 «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин айрым маселелери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын жарлыгы]. Биздин оюбузча, Президенттин конституциялык ыйгарым укуктарын жана улуттук коопсуздуктун учурдагы абалын талдоо Президенттин Кыргызстандын элине улуттук коопсуздуктун стратегиясы боюнча жылдык кайрылуусу жөнүндө мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарын толуктоо зарылдыгын көрсөтүп турат.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешин өкүлчүлүктүү жана мыйзам чыгаруу органы болуп саналат, ал башка нерселер менен катар өлкөнүн чек ара коопсуздугун мыйзамдык жактан камсыз кылуу маселелерин чечет. Бирок, Жогорку Кеңештин улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы эң маанилүү ыйгарым укуктары, албетте, чек ара коопсуздукка түздөн-түз тиешелүү мыйзамдарды, анын ичинде коргонууга жана коопсуздукка жумшалуучу чыгымдарды аныктоочу бюджетти кабыл алуу болуп саналат. Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 74-беренесине ылайык Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасына байланышкан маселелерди карайт. Тактап айтканда, мамлекеттик чек араны белгилөө жана өзгөртүү боюнча эл аралык келишимдерди ратификациялайт жана денонсациялайт. Мисалы, 2014-жылдын 24-апрелинде №64 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери жөнүндө» мыйзамынын 13-

беренесине ылайык мамлекеттик чек арасын белгилөөчү жана өзгөртүүчү, башка мамлекеттер менен аймактык делимитациялоо жөнүндө эл аралык келишимдер Жогорку Кеңеш тарабынан ратификацияланууга тийиш [2014-жылдын 24-апрелинде №64 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы]. Мыйзам чыгаруу ишинен тышкары, Жогорку Кеңештин Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылууга катышуусунун негизги формасы парламенттик көзөмөл болуп саналат. Анткени, парламент мамлекеттик чек араны кайтаруу чөйрөсүндөгү мыйзамдарынын жана чечимдеринин турмушка ашырылышын контролдойт.

Аскердик абалды жана өзгөчө абалды киргизүү, согуш жана тынчтык маселелерин чечүү, согуш абалын жарыялоо, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктарын бекитүү же жокко чыгаруу маселелерин кароо боюнча Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети аткаруу бийлигин жүзөгө ашыруучу орган болуп саналат жана улуттук коопсуздугунун концепциясын ишке ашырууну, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатында максаттуу программалардын, пландардын жана директиваларды ишке ашырууну камсыз кылат жана өзүнө баш ийген республикалык, областтык жана райондук аткаруу бийлик органдарынын ишин жетектейт жана координациялайт.

2021-жылдын 11-октябрында кабыл алынган № 122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын 13-беренесине. жана 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын 31-беренесине ылайык Министрлер кабинети Кыргыз Республикасынын чек ара саясатын жана мамлекеттик чек араны кайтарууну, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы негизги ыйгарым укуктарды аткарат [2021-жылдын 11-октябрында кабыл алынган № 122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы]. Маселен, Министрлер кабинети аталган мыйзамдарга ылайык мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы мамлекеттик саясатты иштеп чыгууга жана ишке ашырууга катышат жана чек ара саясатынын негизги багыттарын ишке ашыруу боюнча өзүнө баш ийген аткаруу бийлигинин органдарынын ишине жетекчилик кылат.

Андан сырткары, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети коргоо тармагында кеңири ыйгарым укуктарга ээ. 2009-жылдын 24-июлунда №242 кабыл алынган «Коргоо жана Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында чек ара коопсуздугу маселелери боюнча Министрлер кабинетинин жетиштүү ыйгарым укуктары бекитилген. Ошол эле учурда, биздин оюбузча, бул ыйгарым укуктарды республиканын аткаруу бийлик органдары тарабынан чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чараларды уюштуруу, улуттук коопсуздук күчтөрүн жана органдарын материалдык-техникалык жана башка жактан камсыз кылуу жана контролдоо сыяктуу бир катар жаңы жоболорду киргизүү жолу менен өнүктүрүү максатка ылайыктуу.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук Концепциясына ылайык, башка аткаруу бийлик органдары Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын, Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин улуттук коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы чечимдеринин аткарылышын камсыз кылат. Өлкөдө чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелерин чечүүгө түздөн-түз тиешеси бар негизги министрликтерге жана

ведомстволорго Коргоо министрлиги, Ички иштер министрлиги, Өзгөчө кырдаалдар министрлиги, Финансы министрлиги, Экономика жана коммерция министрлиги, Мамлекеттик улуттук коопсуздук комитети кирет. Саламаттык сактоо министрлиги, Юстиция министрлиги ж.б. министрликтер жана административдик ведомстволор коопсуздуктун айрым аспектилерин камсыз кылуу үчүн жооптуу.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу мамлекеттин жана коомдун бардык элементтеринин улуттук идеяларды ишке ашырууга, улуттук баалуулуктарды жана улуттук кызыкчылыктарды коргоого багытталган негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Улуттук коопсуздук органдары Кыргыз Республикасынын коопсуздугуна келтирилген зыяндын алдын алууга багытталган Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин органдары болуп саналат [Молдоев Э.Э. *Государственно - правовые основы обеспечения национальной безопасности Кыргызской Республики. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Бишкек 2010. С.113*].

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдарынын бирдиктүү тутумун Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети (УКМК), областтык башкармалыктары (бөлүмдөрү) жана ведомстволук шаардык жана райондук башкармалыктары, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы, аскердик контрчалгындoo органдары түзөт.

2022-жылдын 5-июлу № 57 «Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 14-беренесине ылайык, бул органдардын иши төмөнкүдөй негизги багыттар боюнча жүзөгө ашырылат: *чалгындoo иши; контрчалгындoo иши; мамлекеттик күзөт; терроризмге каршы аракеттенүү; кылмыштуулук менен күрөшүү; мамлекеттик чек арасын кайтаруу; маалыматтык коопсуздукту камсыз кылууга катышуу.*

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети чек араны коргоо тутумунун институционалдык өзөгү жана коопсуздук кызматынын чек ара органдарынын борбордук башкаруу органы катары мыйзамдарга ылайык коркунучтар жөнүндө маалыматтарды чогултууну жана иштеп чыгууну уюштурат жана камсыздайт.

Улуттук коопсуздук органдары Кыргыз Республикасынын күч түзүмдөрүнүн курамдык бөлүгү болуп саналат жана аларга берилген ыйгарым укуктардын чегинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылат, чет элдик чалгындoo органдарынын чалгындoo жана диверсиялык иштерин аныктоо, болтурбоо жана бөгөт коюу боюнча иштерди жүргүзөт. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнө, эгемендигине жана аймактык бүтүндүгүнө мыйзамдуу кол салууларга каршы аракеттерди жүргүзөт.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик органдары Чек ара кызматына мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыздоо жаатында көмөк көрсөтөт. Бул максаттар үчүн алар чек ара кызматынын мыйзам чегинде иштеши үчүн зарыл шарттарды түзүүгө көмөк көрсөтөт.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 20-февралындагы N 113 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги жөнүндө» жобого ылайык **Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги** дипломатиялык кызматтын бирдиктүү тутумуна жетекчилик кылуучу жана бирдиктүү тышкы саясатын жүргүзүүчү аткаруу бийлигинин органы болуп саналат. Эл аралык мамилелер чөйрөсүндө башкаруу функцияларын жүзөгө

ашыруучу аткаруу органы катары министрлик мамлекеттик чек арасын коргоону тышкы саясий жана эл аралык укуктук камсыздоону жүзөгө ашырат. Андан сырткары, мамлекеттик чек аранын режимин сактоо маселелерин, мамлекеттик чек арадагы чек ара өкүлдөрү же Коргоо министрлиги тарабынан чечилбеген окуяларды чечет.

Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги аба мейкиндигинде жана суу астындагы (чек арадагы дарыялар, көлдөр ж.б. суу объектилери) чөйрөдө мамлекеттин чек арасын, ошондой эле кургактагы мамлекеттик чек араны коргоого Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүнүн катышуусун камсыз кылат. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 9-мартындагы №84 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги жөнүндө» жобого ылайык Коргоо министрлиги аткаруу бийлигинин коргоо маселелерин тескеген, мамлекеттин эгемендигин, аймактык бүтүндүгүн, конституциялык түзүлүшүн коргоону жана чек ара коопсуздугун камсыздоону жүзөгө ашыруучу мамлекеттик органы болуп эсептелет.

Коомдук тартипти камсыз кылуу чөйрөсүндө уюштуруучу орган катары **Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги** чек ара органдарына чек арага жакын аймактарындагы мыйзамдуулуктун жана тартиптин абалы жөнүндө маалымдайт, ошондой эле мамлекеттик чек арадагы жана эл аралык мүнөздөгү чек ара аймактарындагы коомдук иш-чараларды өткөрүүдө коомдук тартипти камсыз кылат. 1994-жылдын 11-январында кабыл алынган №1360-ХII «Кыргыз Республикасынын ички иштер органдары жөнүндө» мыйзамга ылайык ведомстволор аралык кызматташуунун алкагында министрлик мамлекеттик чек араны коргоо боюнча иш-чараларды жүргүзүүдө, ал аркылуу мыйзамсыз иштерге каршы күрөшүүдө, мамлекеттик чек аранын режимин бузган адамдарды издөөдө, жарандардын укук бузууларынын жагдайларын тактоодо жана текшерүүдө чек ара органдарына көмөк көрсөтөт. **Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы** Чек ара кызматынын менен бирдикте мамлекеттик чек араны кайтарууну жана чек арада коопсуздукту камсыз кылууну ишке ашырат. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 10-декабрындагы №302 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы жөнүндө» жобого ылайык Улуттук мамлекеттик коопсуздук комитетинин Чек ара кызматы менен биргеликте аткезчиликке каршы күрөшүү боюнча чараларды иштеп чыгат жана ишке ашырат.

Өзүнүн маңызы боюнча чек ара коопсуздугу - бул чек ара аймагында өз ыйгарым укуктарынын чегинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттери менен жетишилген инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалы.

Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун артыкчылыктан милдети болуп саналат жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын коомдук мамилелерди жөнгө салууда бирдиктүү тартипти жана туруктуулукту камсыз кылууга багытталган жүрүм-турумдун жалпы, формалдуу аныкталган эрежелерин түзүү жана бириктирүү боюнча максаттуу ишин билдирет.

Үчүнчү бөлүмдүн үчүнчү параграфында «**Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоонун механизмдерин жакшыртуунун жолдору**» каралган.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуу механизмдин өркүндөтүүнүн жолдорун жана ыкмаларын, ошондой эле аны келечекте өнүктүрүү үчүн Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун жана анын ажырагыс бөлүгү катары саналган чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндөгү негизги милдеттерди белгилебестен аныктоо мүмкүн эмес.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясына ылайык мамлекетте улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун негизги максаттары болуп конституциялык түзүлүштү сактоо, Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгын жана эгемендүүлүгүн, мамлекеттик жана аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу, бардык этностук топтордун ортосунда тынчтыкты жана ынтымакты бекемдөө, терроризмге жана экстремизмге каршы күрөштү күчөтүү, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу, мамлекеттик чек аранын коопсуздугун жана бүтүндүгүн камсыздоо, ички жана тышкы коркунучтарды болтурбоо жана зыянсыздандыруу боюнча ыкчам жана узак мөөнөттүү чараларды ишке ашыруу, Кыргыз Республикасынын тышкы булактардан илимий-техникалык жана технологиялык көз карандылыгын жоюу саналат [*Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы*].

Бүгүнкү күндө мамлекеттик бийлик органдарынын чек ара коопсуздугун камсыздоодогу негизги көйгөйлөрдү комплекстүү изилдөө үчүн *үч негизги түргө* бөлүп карасак болот:

Биринчи кезекте, мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу жаатында мамлекеттик органдардын ортосундагы өз ара натыйжалуу аракеттенүүнү уюштуруу жана камсыздоо менен байланышкан көйгөйлөрдү атасак болот.

Экинчи кезекте, мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндө мамлекеттик органдардын ведомстволор аралык деңгээлде өз ара аракеттенүү маселелерине - жергиликтүү деңгээлде өз ара аракеттенүү маселелери түздөн-түз байланыштуу. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, ишканаларды, мекемелерди, уюмдарды, коомдук бирикмелерди жана жарандарды чек араны коргоого кеңири тартуу маселелери бүгүнкү күндө өтө актуалдуу жана чечилбеген бойдон калууда.

Бүгүнкү күндө Чек ара кызматы чек арада коопсуздукту камсыз кылуу да, көп тармактуу атайын мамлекеттик кызматка айланып активдүү айкалышууда, анын курамына аскердик эмес түзүмдүк органдар да кирет: эл аралык келишимдик жана ыкчам-иликтөө иш-чаралары, чек ара көзөмөлү жана башкалар.

Чек ара мамилелеринин тигил же бул түрүнүн жөнгө салынбаган мүнөзү бизди көйгөйлөрдүн *үчүнчү түрүнө*, чек ара коопсуздугуна түздөн-түз же кыйыр түрдө тиешелүү маселелерди укуктук жактан камсыздоо көйгөйлөрүнө алып келет. Бул диссертациялык изилдөөнүн алкагында автор чек ара коопсуздугун укуктук жактан камсыз кылууда түзүлгөн кош кырдаалга бир нече жолу көңүл бурган. Эки тараптуулук, бир жагынан, мыйзам чыгаруучу бүткүл чек ара мейкиндигинде же андан тышкары өнүгүп жаткан, бирок чек ара коопсуздугуна тиешелүү коомдук

мамилелерди укуктук консолидациялоонун алкагында олуттуу иштерди жүргүзгөндүгү менен түшүндүрүлөт.

Мамлекеттик чек ара – бул мамлекеттин ажырагыс атрибуту, аны коргоо жана кайтаруу механизмдерин өркүндөтүүнүн жолдорун кароодон мурун анын *стратегиялык жана улуттук* негизги принциптерин эске албай коюуга болбойт. Мамлекеттик чек аранын стратегиялык принциби - мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуу, тактап айтканда, инсандын, коомдун жана мамлекеттин улуттук кызыкчылыктарын коргоо. Ал эми улуттук принцип - чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн экономикалык, социалдык-саясий жана руханий өнүктүрүүгө элдердин жана улуттардын бирикмелерин камсыз кылуу.

Чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо багытында төмөнкү иштерди аткаруу керек:

укуктук камсыздоо жаатында - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик органдардын ишинин укуктук негиздерин жөнгө салуучу мыйзам актыларын тез арада иштеп чыгуу;

коомдук-саясий чөйрөдө - мамлекеттик чек арада өлкөнүн коргонуусунун жана коопсуздугунун методологиялык проблемаларын, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын органдарынын жана аскерлеринин кызматтык, күжүрмөн жана ыкчам ишинин теориясын жана практикасын андан ары изилдөө жана илимий жактан негиздөө, кадрларды аскердик даярдоонун жана тарбиялоонун теориясын иштеп чыгуу;

кызматтык-күжүрмөн жана ыкчам иш-аракеттердин теориясы чөйрөсүндө - мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу теориясынын жалпы маселелерин терең изилдөө жана иштеп чыгуу, аскерлердин күжүрмөн жана мобилизациялык даярдыгын жогорулатуунун келечектүү жолдорун табуу. Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын мамлекеттик чек араны коргоонун натыйжалуулугун, чек ара кызматынын органдарынын жана аскерлеринин уюштуруу түзүмүн өркүндөтүүнүн жолдорун илимий жактан негиздөө; аскердик-саясий жана оперативдик кырдаалды талдоо жана прогноздоо проблемаларын терең иштеп чыгуу;

аскердик-техникалык чөйрөдө - курал-жарактарды, аскердик техниканы, атайын техникалык каражаттарды жана чек ара кызматынын комплекстерин өнүктүрүүнүн багыттары менен программаларын тактикалык-техникалык жактан негиздөө; колдонуудагы техникалык окуу куралдарын өркүндөтүү жана жаңы иштеп чыгуу талаптарын оперативдүү жана техникалык жактан негиздөө.

Ошондой эле, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы менен бардык кошуна мамлекеттердин чек ара түзүмдөрүнүн ортосундагы кызматташтыкты өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруу зарыл. Ал эми бул жерде мамлекеттик чек арадагы Кыргыз Республикасынын кызыкчылыктарын ишке ашырууга жана коргоого байланышкан мамилелердин саясий, экономикалык жана социалдык аспектилерин козгогон, кошуна мамлекеттер менен мамлекеттер аралык жана ведомстволор аралык келишимдерди даярдоо боюнча бир топ иштер аткарылышы керек. Ошентип, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо механизмдин өркүндөтүүнүн жолдору жана каражаттары өлкөнүн чек ара саясатынын негизги максаттары менен аныкталат. Мамлекеттин күч-аракети, биринчи кезекте, көйгөйлөрдүн төмөнкү блокторун чечүүгө багытталышы керек:

- Кыргыз Республикасынын мурдагы Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасын белгилөө жана эл аралык-укуктук жактан бекемдөө;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын режимин, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттарындагы режимди Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоого жана кайтарууга түздөн-түз байланыштуу жакшыртуу. Аларды чечүүнүн негизи болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын илимий жактан негизделген, терең ойлонулган укуктук режимин түзүү саналат.

КОРУТУНДУ

Азыркы учурда Кыргыз Республикасы улуттук коопсуздукка көптөгөн коркунучтарга дуушар болууда, алар көпчүлүк учурда мамлекеттин чек ара аймагында, түздөн-түз мамлекеттик чек арада, ошондой эле КМШнын тышкы чек араларында көрүнүп турат. Ошол эле учурда чек аранын көптөгөн тилкелеринде аскердик-саясий жана оперативдүү кырдаал курч бойдон калууда, ал эми бир катар аймактарда ал татаалдашып кетүү тенденциясына ээ.

Бул жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөдө Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумуна, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу ченемдик укуктук актыларына талдоо төмөнкү теориялык тыянактарга келүүгө мүмкүндүк берди:

1. Аймак - эгемендүүлүк жана мамлекеттик бийлик жайыла турган мейкиндикти аныктоочу мамлекеттин зарыл белгиси. Дал өзүнө таандык болгон аймактын чегинде мамлекет аймактык үстөмдүктү ишке ашырат, ал мамлекеттик эгемендүүлүктүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Натыйжада, мамлекеттик аймактын укуктук консолидациясы эл аралык укуктук гана эмес, ошондой эле ички мааниге ээ болот. Мамлекеттик аймак мамлекеттик чек аралар менен аныкталган чектерде болот, анын ролу жана негизги максаты алар мамлекеттик бийликтин мейкиндик чегин, башкача айтканда, анын жер, аба мейкиндиги жана суу аймактарына мамлекеттин эгемендигинин чегин көрсөтүү менен аныкталат. Мамлекеттин аймактык бүтүндүгү эгемендик теңчиликтин негизги элементи катары чек аралардын кол тийбестиги жана улуттук аймакты коргоого багытталган эл аралык мамилелердеги эң маанилүү принцип болуп саналат. Эл аралык, аскердик жана чек ара чөйрөлөрүндө мамлекеттердин улуттук кызыкчылыктарын ишке ашырууда бул принциптерди сактоо эл аралык тынчтыкты, коопсуздукту жана туруктуулукту сактоонун эң маанилүү шарты болуп саналат.

2. Учурда «улуттук коопсуздук» термини ченемдик укуктук актыларда консолидацияланган жана илимий эмгектерде кеңири колдонулат. Алдыңкы эксперттердин пикирин жана коопсуздук чөйрөсүндөгү колдонуудагы ченемдик укуктук базанын жоболорун эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугу деп инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү улуттук кызыкчылыктарын жана өлкөнүн туруктуу прогрессивдүү өнүгүүсүн камсыз кылуу, ички жана тышкы коркунучтардан жашоонун ар кандай чөйрөлөрүн коргоонун абалы катары түшүнүү керек. Улуттук коопсуздук түзүмүндө коопсуздуктун ар кандай түрлөрүн аныктоо өзгөчө мааниге ээ. Улуттук коопсуздуктун түрлөрүн классификациялоо эң олуттуу жана жалпы мүнөздөмөлөрдүн негизинде жүргүзүлүүгө тийиш, мисалы: биринчиден, мамлекеттик коопсуздук, коомдук коопсуздук жана жеке коопсуздук. Натыйжада, улуттук коопсуздуктун түзүмүндө коопсуздуктун экономикалык, ички саясий,

социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, экологиялык, чек ара коопсуздугу жана башка түрлөргө бөлүнөт.

3. «Чек ара коопсуздугу» түшүнүгү бүгүнкү күндө коопсуздук теориясында, саясатта жана юридикалык илимде колдонулган маанилүү жана актуалдуу категориялардын бири болуп саналат. Бул Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун объективдүү зарылчылыгы менен шартталган. Бул түшүнүктүн аныктамасына, биринчиден, чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун татаал түрү болуп санала турган жагдайларды эске алуу менен мамиле жасоо керек. Экинчиден, чек ара коопсуздугу чек ара мейкиндигине караганда кеңири мейкиндикте ишке ашырылат. Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу - бул чек ара аймагында өз ыйгарым укуктарынын чегинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттери менен жетишилген инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалы.

4. Чек араны коргоо аны натыйжалуу камсыз кылганда гана мүмкүн болот. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу - мамлекеттик органдардын, коомдук мекемелердин жана айрым жарандардын чек ара аймагындагы тышкы жана ички коркунучтардан өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарын ишенимдүү коргоого жана аларга натыйжалуу каршы турууга багытталган системалуу иш-аракеттери.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги багыты анын тутумун өнүктүрүү болуп саналат. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутуму улуттук коопсуздукту камсыз кылуу тутумунун курамдык бөлүгү болуп саналат жана чек ара коопсуздугунун жана мыйзамда белгиленген тартипте аны камсыз кылууга катышуучу өз ара байланышкан мамлекеттик органдардын, мамлекеттик, коомдук жана башка уюмдардын жана бирикмелердин, жарандардын, ошондой эле чек араны коргоо жаатындагы мамилелерди жөнгө салуучу концептуалдык база жана ченемдик укуктук актылардын жыйындысы чагылдырылат. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму үч кичи тутумду камтыйт: концептуалдык, институционалдык, ченемдик укуктук.

5. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги милдеттери: биринчиден, чек ара коопсуздугуна коркунучту аныктоо, экинчиден, бул коркунучка каршы туруу. Алар, өз кезегинде, жардамчы милдеттерди чечүү аркылуу ишке ашырылат, мисалы, чек ара коопсуздугун камсыздоону материалдык-техникалык, каржылык жана укуктук жактан камсыз кылуу. Бул милдеттердин ичинен өзгөчө маанилүү орунду чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо ээлейт. Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун артыкчылыктуу милдети болуп саналат жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын коомдук мамилелерди жөнгө салууда бирдиктүү тартипти жана туруктуулукту камсыз кылууга багытталган жүрүм-турумдун жалпы, формалдуу аныкталган эрежелерин түзүү жана бириктирүү боюнча максаттуу ишин билдирет.

Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо боюнча иштин негизги багыттары чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо тутумунун түзүмүн чагылдырат, анын негизги элементтери болуп төмөнкүлөр саналат: эл аралык укуктук камсыздоо, мыйзамдык колдоо жана Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин ченемдик-укуктук актылары менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу.

6. Диссертацияда өзгөчө орунду Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумундагы ролу жана орду, башкаруу тажрыйбасында координациялоо маселелери изилденген. Көптөгөн аткаруу бийлик органдарынын жана чек ара саясатынын субъекттеринин ичинен Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы алардын укуктук статусун жана функцияларын талдоо үчүн өлкөнүн чек ара аймагындагы коопсуздук тутумунун эң маанилүү субъектиси катары тандалган. Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ролу бардык кызыкдар тараптарга жана иштин уюштуруу жагына карата координациялык милдеттерди баштоо менен чектелет. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында өлкөнүн ондон ашык аткаруу бийлиги иштейт. Позицияларды координациялоонун көп тараптуу мүнөзү чек ара органдарын борборлоштурууну объективдүү түрдө талап кылат. Өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун бирдиктүү жалпы улуттук системасынын алкагында бардык кызыкдар министрликтердин жана ведомстволордун күч-аракетин бириктирүү маселеси турат. Диссертацияда Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ролун мамлекеттик чек араны өз алдынча башкаруу органынын деңгээлине чейин күчөтүү зарылчылыгы илимий жактан негизделген.

7. Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатында негиздүү, максатка ылайыктуу, компетенттүү жетекчиликти камсыз кылуу, негизги багыттарды ишке ашырууда маселелерди кароого жана чечүүгө ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын чөйрөсү аныкталды. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги субъекттери болуп төмөнкүлөр аныкталган: мамлекеттик бийлик органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, коомдук бирикмелер, уюмдар жана жарандар.

8. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук жактан камсыз кылуунун теориялык жактан иштелип чыккан маселеси, биринчи кезекте, теориялык-укуктук жактан ишке ашырылып, алдыга коюлган илимий максаттарды ишке ашыруу жана алынган натыйжалар жагынан толук болуп саналат. Диссертациянын автору Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоонун механизмдерин жакшыртуунун илимий негиздүү жолдорун сунуштайт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөнүн натыйжасында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоону андан ары жакшыртуу үчүн бир катар практикалык сунуштар иштелип чыкты.

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын координатордук деңгээлинен мамлекеттик чек араны өз алдынча башкаруу жана чек ара коопсуздугун камсыздоо органына чейинки ролун күчөтүү керек.

Чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу үчүн кайрадан Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматын өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары түзүп, ага баардык ыйгарым укуктарды берүү менен «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» жөнүндө мыйзамды кабыл алуу керек. Бул мыйзамдын кабыл алынышы чек ара коопсуздугун камсыз кылуудагы орчундуу көйгөйлөрдү чечүүгө жол ачат: биринчиден, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын

талаптарын канааттандырат; экинчиден, Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн укуктук жөнгө салууну ирээттештирет; үчүнчүдөн, жөнгө салуунун укуктук деңгээлин көтөрөт.

2. Жалпы дүйнө жүзүндө жүрүп жаткан тенденцияларга ылайык келтирүү үчүн Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн санариптик трансформациялоо, чек ара аймагында, чек ара тизмелеринде видео көзөмөл боюнча ишти күчөтүү абзел.

3. Чек араларды делимитациялоонун жана демаркациялоонун узакка созулган процессине жана эл аралык-укуктук мамиледе такталбагандыгына, ошондой эле чек ара коопсуздугуна жаңы аскердик эмес коркунучтардын пайда болушуна байланыштуу Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын ишинин артыкчылыктуу багыттары төмөнкүлөр болууга тийиш: чек аранын жаңы аймактарын уюштуруу; тышкы коркунучтарды болтурбоо, зыянсыздандыруу жана локалдаштыруу боюнча биргелешкен аракеттерди координациялоонун алкагында чек ара өлкөлөрү менен эл аралык кызматташуунун формаларын кеңейтүү.

4. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун, анын негизги курамдык бөлүгүн - чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу үчүн, биринчи кезекте, чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун макулдашылган жана өз ара байланышкан негизги маселелерин жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылар тутумун түзүү зарыл. Бул Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздук концепциясы үчүн негиз боло турган «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын кабыл алууну сунуштайбыз. Бул мыйзамга тиешелүү жоболор камтылышы керек:

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамын аныктоо;
- чек ара мамилелеринин субъектилерин аныктоо жана алардын мамлекеттик чек араны коргоо боюнча ыйгарым укуктары;
- мамлекеттик чек ара режиминин, чек ара режиминин, өткөрүү пункттарындагы режимдин жана башка түшүнүктөрдүн аныктамаларын тактоо;
- «чек ара саясаты», «чек ара коопсуздугу», «чек ара мейкиндиги» жана башка түшүнүктөрдү мыйзамдык деңгээлде бекитүү;
- Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын коңшу жана башка мамлекеттер менен чек ара кызматташтыгы жөнүндө жобону киргизүү.

5. Чек ара коопсуздугунун эл аралык укуктук базасын өнүктүрүү төмөнкүдөй багыттар боюнча ишке ашырылышы керек:

- Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча эл аралык укуктук каттоо процесстерин натыйжалуу жүргүзүү жана аягына чыгаруу;
- Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин алкагында көп тараптуу чек ара кызматташтыгын андан ары өнүктүрүү;
- эл аралык аймактык кызматташтыкты уюштуруу максатында, Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын активдүү катышуусун камсыз кылуу;
- КМШга мүчө-мамлекеттердин жана башка мамлекеттердин чек ара ведомстволору үчүн адистерди даярдоо жана аларды чек араны коргоону техникалык колдоо жаатында кызматташууну өнүктүрүү.

Алимбеков Алмаз Акматалиевичтин «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздери» темасындагы 12.00.02 – конституциялык укук, муниципалдык укук адистиги боюнча юридикалык илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: мамлекеттик чек ара, чек ара коопсуздугу, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу органдары, улуттук коопсуздук, чек ара мыйзамдары, чек ара мейкиндиги, мыйзамдарды жакшыртуу.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоону конституциялык-укуктук жөнгө салууга байланышкан коомдук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө пайда болгон коомдук мамилелерди жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылардын тутуму саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук камсыздоо көйгөйлөрүнө комплекстүү талдоо жүргүзүү жана чек ара жаатындагы мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча илимий негизделген сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөөнүн методологиясын жалпы, жеке жана атайын усулдар түздү. Изилдөөнүн жалпы илимий усулдарынан диссертациялык иште негизги катары диалектикалык усул пайдаланылган. Жеке илимий усулдардын арасынан изилдөөнүн жүрүшүндө тарыхый усул кеңири колдонулган. Диссертациялык ишти жазууда атайын илимий усулдардын ичинен салыштырмалуу-укуктук усул маанилүү ролду ойногон.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы диссертация биринчилерден болуп мамлекеттик тилде жазылган жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелерине конституциялык-укуктук жактан талдоо жүргүзүлгөн тунгуч аракет. Диссертациялык изилдөөдө геосаясий жана геостратегиялык тенденциялар жана Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун чыңдоо зарылдыгын пайда кылган факторлор аныкталган. Изилдөөнүн натыйжасында жактоого чыгарылган негизги 7 жобо, тыянактар жана практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Алынган жыйынтыктарды пайдалануу боюнча сунуштамалар. Диссертацияда келтирилген тыянактарды жана сунуштарды жалпы чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн жакшыртуу боюнча мыйзам чыгаруу жана укук колдонуу ишинде, ошондой эле окуу процессинде пайдаланууга болот.

Колдонуу чөйрөсү: чек ара кызматынын ишмердүүлүгүндө, өлкөнүн мыйзамдарын жакшыртуу ишмердүүлүгүндө, окутуу процессинде

